

De datering van het boek Daniël en de rol van existentiële keuzes

Door: Gábor Locht.

1. Inleiding

De datering van het boek Daniël heeft veel discussie teweeggebracht. Het boek dient zich aan als te zijn geschreven door de Joodse Daniël, die aan het einde van de zevende eeuw BCE naar Babylon gevoerd werd en daar aan het hof verbleef tot aan het begin van de regering van de Perzen. Over deze Daniël is buiten het boek *Daniël* vrijwel niets bekend.¹ De laatste tijdsaanduiding die het boek geeft, is het eerste regeringsjaar van Cyrus de Pers. Het boek *lijkt* daarom vlak na 539/538 BCE – het jaar waarin Cyrus Babylon veroverde – te zijn geschreven. Sinds de Verlichting hebben vele theologen hier echter aan getwijfeld en wordt (de eindredactie van) het boek in navolging van de Griekse filosoof Porphyrius (232-304 CE), die het christendom fel bestreed, gedateerd in de tweede eeuw BCE.² Deze opvatting is momenteel zo wijdverbreid dat John J. Collins kan opmerken dat de strijd momenteel beslecht is met de nederlaag van de fundamentalisten.³

Collins' opmerking, en zijn betiteling van theologen die het boek Daniël in de zesde eeuw BCE willen dateren als 'fundamentalisten', geeft direct ook iets weer van de felheid van het debat. Niet geheel onterecht merkte E.B. Pusey al aan het einde van negentiende eeuw op: 'The book of Daniel is especially fitted to be a battle-ground between faith and unbelief. It admits no half-way measures. It is either Divine or an imposture'.⁴ Voor sommige theologen lijkt de datering van Daniël te functioneren als 'schibboleth' voor 'bijbelgetrouwheid'. Aan de andere kant is voor hun opposenten de overtuiging dat Daniël geschreven zou zijn in de zesde eeuw BCE een zeker bewijs van 'fundamentalisme'.

De meerderheid van Bijbelwetenschappers dateert (de eindredactie van) het boek *Daniël* rond 165 BCE,⁵ waardoor Th. C. Vriezen en A.S. van der Woude kunnen opmerken: 'De ontstaanstijd van de uiteindelijke vormgeving van het boek Daniël in 165 v.Chr. staat zo goed als vast'.⁶ Over de vragen hoe en waar het boek precies is ontstaan, bestaan echter zeer uiteenlopende meningen.⁷

Wanneer de verschillende commentaren op het boek *Daniël* naast elkaar gelegd worden, is het opvallend hoe divers de conclusies luiden, die op grond van dezelfde Bijbelse teksten getrokken zijn. Volgens sommigen had de auteur een goede kennis van het Babylonische hof, hetgeen zij zien

¹ Mogelijk wordt Daniël genoemd door zijn tijdgenoot Ezechiël, in *Ezechiël* 14:14,20 en 28:3. In deze passages staan Daniëls wijsheid en rechtvaardigheid centraal. De meeste uitleggers gaan er echter vanuit dat Ezechiël *niet* verwijst naar de hoofdpersoon uit het boek *Daniël*, maar naar een wijze Dan'el die uit Ugarit bekend is, en van wie beschreven wordt dat hij de rechtzaken van weduwen en wezen behandelde. (Zie hiervoor: Montgomery (1927) 2; Müller (1969) 87-88; Collins in Freedman (1992) 30; Gordon & Rendsburg (1997) 289; Harrison (2004) 1105, noot 1; Vriezen & Van der Woude (2009) 379). Problematisch bij de gelijkstelling van Daniël uit *Ezechiël* en Dan'el uit Ugarit is echter het feit dat van de Dan'el uit Ugarit bekend is dat hij de Ugaritische goden vereerde. De Daniël die in *Ezechiël* wordt genoemd, wordt echter samen met Noach en Job ten voorbeeld gehouden aan Israël vanwege zijn gerechtigheid. Daniëls gerechtigheid staat in contrast met de afgodendienst van Israël. Geleerden die wél concluderen dat Ezechiël verwees naar de Daniël uit het boek *Daniël* zijn onder meer: Aalders (1951) 7-11; Paul in Van Delden (1982) 44-45.

² Het werk van Porphyrius is verloren gegaan. Delen zijn echter bekend via het werk van kerkvader Hiëronymus. Zie o.m. Collins in Freedman (1992) 30; Harrison (2004) 1110; M.J. Paul in Van Delden (1982) 31.

³ Collins in Collins & Flint (2001) 1.

⁴ Geciteerd in Montgomery (1927) 57-58. Een kleine nuancering is hier echter op zijn plaats. Een datering in de tweede eeuw BCE impliceert dat het boek gezien moet worden als vroom verdichtsel. De meeste theologen die het boek in de tweede eeuw dateren, zullen echter *niet* onderschrijven dat dit verdichtsel gezien moet worden als *frauduleus* (hetgeen Pusey's term 'imposture' impliceert). Zie hiervoor paragraaf 5.3.

⁵ Om enkele willekeurig gekozen voorbeelden te noemen: zie Collins (1992) 31-33; Gordon & Rendsburg (1997) 312; Vriezen & Van der Woude (2009) 378; Grollenberg in Van Delden (1982) 20-24.

⁶ Vriezen & Van der Woude (2009) 378.

⁷ Zie voor een bijna duizelingwekkend overzicht van de verschillende postities: Rowley (1954).

als aanwijzing voor een datering in de zesde eeuw BCE.⁸ Anderen gaan ervan uit dat de auteur talloze historische fouten maakte: de beschrijvingen van de Babylonische tijd zouden 'notoriously confused' zijn⁹ en de schrijver zou 'deeply ignorant' zijn geweest van de historische werkelijkheid.¹⁰ Dit zien zij als aanwijzing voor een datering in de tweede eeuw BCE. Weer anderen gaan ervan uit dat details van het Babylonische hof- en religieuze leven behoorlijk tot zeer accuraat zijn weergegeven, maar dateren het boek *desondanks* in de tweede eeuw BCE.¹¹

Ook wat betreft de vraag of het boek *Daniël* gezien moet worden als eenheid, of moet worden onderverdeeld in verschillende tradities die elk een andere ontstaansgeschiedenis zouden hebben, bestaat veel discussie. Sommige wetenschappers verdedigen de eenheid van het boek, en veronderstellen één auteur (of een redacteur die er zeer goed in geslaagd is om een literaire eenheid te creëren).¹² Anderen veronderstellen verschillende eenheden in het werk, met een verschillende ontstaansgeschiedenis.¹³ Sommigen zien in het feit dat het boek is geschreven in het Aramees en Hebreeuws een aanwijzing voor verschillende auteurs;¹⁴ anderen gebruiken dit juist om de eenheid van het boek aan te tonen.¹⁵

Gezien het feit dat er onder degenen die *Daniël* als samengesteld werk willen zien, zeer weinig eenstemmigheid bestaat over de vraag welke delen precies moeten worden onderscheiden, is het voor de hoofdvraag van dit artikel mijns inziens de beste benadering, om uit te gaan van hoe het werk zich aandient: als een eenheid. In deze benadering zie ik mij gesterkt door de opmerking van H.H. Rowley: 'The onus of the proof lies upon those who dissect a work. Here, however, nothing that can be seriously called a proof of compositeness has been produced. On the other hand, evidence for the unity of the work that in its totality amounts to a demonstration is available'.¹⁶ Deze opmerking van Rowley, die hij maakte in een artikel uit 1954, geldt naar mijn overtuiging nog steeds.¹⁷ Ook in het recente, veelgeprezen overzichtswerk van het oude testament, van Th.C. Vriezen en A.S. van der Woude, zijn de argumenten om *Daniël* als samengesteld werk te *moeten* zien, mijns inziens niet beslissend.¹⁸ Tot slot kan opgemerkt worden dat de conclusie dat er meerdere auteurs moeten zijn

⁸ Ferguson in Wenham (1994) 747; Harrison (2004) 1120 e.v.; Hasel (1981¹) 37-38.

⁹ Collins in Freedman (1992) 30.

¹⁰ Swain (1940) 10.

¹¹ Zie bijvoorbeeld de artikelen van K. van der Toorn en Shalom M. Paul in Collins & Flint (2001).

¹² Zie bijvoorbeeld Rowley (1954); Wesselius (1993) en Wesselius in Collins & Flint (2001).

¹³ Zie bijvoorbeeld Vriezen & Van der Woude (2009); Collins in Freedman (1992); Collins in Collins & Flint (2001). H.H. Rowley refereert aan L. Bertholdt, die aan het begin van de 19^e eeuw maar liefst negen verschillende auteurs meende te kunnen onderscheiden (Rowley (1954) 239).

¹⁴ Vriezen & Van der Woude (2009).

¹⁵ Ferguson in Wenham (1994) 745; Wesselius (1993) 4 en ook: Wesselius in Collins & Flint (2001).

¹⁶ Rowley (1954). De belangrijkste argumenten die Rowley aandraagt voor de eenheid van het boek, worden gevormd door het feit dat hij laat zien dat de thematiek van de verschillende hoofdstukken in *Daniël* nauw met elkaar verbonden is. Er wordt daarbij door het hele boek heen hetzelfde soort Aramees gebruikt, met dezelfde literaire eigenaardigheden en overeenkomstige terminologie. De vermeende historische fouten bevinden zich bovendien door het hele werk heen. Daarnaast maakt Rowley duidelijk dat de aanname dat zich in veel hoofdstukken later toegevoegde *glosses* bevinden, niet aannemelijk is. Diezelfde hoofdstukken blijken vrij betekenisloos te zijn *zonder* die vermeende toevoegingen, waarmee het onaannemelijk is dat deze hoofdstukken ooit zonder *glosses* hebben gecirculeerd.

¹⁷ Rowleys artikel in de door mij geraadpleegde bundel uit 1954, is overigens in 1952 voor het eerst gepubliceerd.

¹⁸ Zoals hierboven reeds is opgemerkt zien Vriezen & Van der Woude (2009) 379, een bewijs voor diverse auteurs in het feit dat het boek bestaat uit een Aramees en een Hebreeuws deel. Dat dit gegeven ook juist kan worden gebruikt om de literaire *eenheid* van het boek te ondersteunen, treft men aan in Ferguson in Wenham (1994); Wesselius (1993) en Wesselius in Collins & Flint (2001) en Harrison (2009). G.L. Archer (2007) stelt voor deze wisseling een niet-literaire reden voor, zonder de eenheid van het boek te betwisten.

Een ander argument voor meerdere auteurs wordt gevormd door de innerlijke tegenstrijdigheden die er zouden bestaan in verschillende hoofdstukken van *Daniël*. Zo vermeldt *Daniël* 2:1 dat Daniël in het tweede regeringsjaar van Nebukadnessar al aan het hof optrad, terwijl hij volgens *Daniël* 1:5 en 18 toen nog in opleiding zou zijn geweest (Vriezen & Van der Woude (2009) 377). Wanneer deze tegenstrijdigheid wordt verklaard door aan te nemen dat hoofdstuk één later aan *Daniël* 2-6 is toegevoegd (zoals Vriezen & Van der Woude doen; zie

geweest, grotendeels een *gevolg* is van het dateringvraagstuk, dat in dit artikel centraal staat. Immers, een belangrijk argument om het boek op te delen in verschillende tradities, lijkt te bestaan uit de overtuiging dat sommige hoofdstukken gedateerd zouden *moeten* worden in de Maccabeeëntijd, terwijl andere hoofdstukken daar minder goed in passen.¹⁹ Om de vraag naar de datering van het boek te beantwoorden, wordt vooralsnog dan ook uitgegaan van hoe het boek zich als geheel aandient.

In deze studie zullen de voornaamste argumenten die betrekking hebben op de datering van het boek Daniël besproken worden. Die argumenten kunnen onderscheiden worden in historische, taalkundige en theologische argumenten en in deze volgorde zullen zij ook besproken worden. In het laatste deel zal onder meer aandacht gegeven worden aan de rol die de geloofsovertuigingen van de onderzoekers spelen in dit wetenschappelijke debat. Die rol is mijns inziens zeer bepalend voor de waardering van de gegevens.

Tot slot dient opgemerkt te worden dat dit artikel zich beperkt tot een bespreking van het boek *Daniël*, in de vorm zoals het in de joodse en christelijke canon is opgenomen. Andere Daniëltradities (zoals over Suzanna en Bel en de Draak) vallen zodoende buiten deze bespreking, hoewel ook deze tradities moeilijk dateerbaar zijn.²⁰ Voor citaten van Bijbelteksten is gebruik gemaakt van de NBG vertaling (1951).

2. Het boek Daniël en historische gegevens

Zoals reeds is opgemerkt, gaan veel geleerden ervan uit dat het boek Daniël zeer onnauwkeurige beschrijvingen van Babylon in de zesde eeuw BCE zou bevatten. J.J. Collins concludeert daaruit: 'All but the most conservative scholars now accept the conclusion that the book of Daniel is not a product of the Babylonian era but reached its present form in the 2nd century B.C.E.. Daniel is not a historical person but a figure of legend'.²¹ De belangrijkste vermeende fouten zijn de volgende: het boek zou de veldtocht van Nebukadnessar tegen Jeruzalem in het verkeerde jaar dateren; het boek beschrijft het onaannemelijke feit dat Nebukadnessar gedurende een periode waanzinnig zou zijn geweest; het noemt een 'Darius de Meder' die nooit bestaan zou hebben; het zou Belshassar onterecht presenteren als laatste koning van Babylon en het boek zou anachronismen

eveneens Henze (1999) 55), blijft het vreemd dat deze wetenschappers tegelijkertijd aannemen dat de redacteur die hiervoor verantwoordelijk was, óók de oorspronkelijk in het Aramees geschreven eerste verzen van hoofdstuk 2 terugvertaalde uit het Aramees naar het Hebreeuws. Als die laatste aanname wordt onderschreven, is het wonderlijk dat deze redacteur de tegenstrijdigheid tussen 1:5 en 18 en 2:1 niet direct in zijn vertaling zou hebben weggewerkt. De genoemde tegenstrijdigheid kan echter gemakkelijk veroorzaakt zijn door een overschrijffout in hoofdstuk 2:1, waarbij het teken van 'tien' (de jod) is weggevallen. In de oorspronkelijke tekst zou dan 'twaalfde' jaar hebben gestaan, in plaats van 'tweede' (zie Aalders (1951) 54-56).

Een andere tegenstrijdigheid wordt gevormd door de maatregelen voor de verering van het gouden beeld, die Nebukadnessar nam in hoofdstuk 3. Volgens Vriezen & Van der Woude (a.w. 377) zijn die verbazingwekkend na Nebukadnessars belijdenis in *Daniël 2:47*. William H. Shea heeft echter laten zien, dat Nebukadnessars maatregelen uit hoofdstuk 3 goed passen in de context van een neergeslagen opstand in het tiende jaar van Nebukadnessar. Na deze gebeurtenis zou Nebukadnessar zijn bestuurders hebben verplicht tot een hernieuwd bewijs van trouw (Shea (1982¹)). Als Shea's aanname klopt, en de oorspronkelijke lezing van *Daniël 2:1* inderdaad 'twaalfde regeringsjaar' is geweest, zouden de gebeurtenissen uit hoofdstuk 3 bovendien chronologisch vóór de bekendmaking uit *Daniël 2:47* vallen.

Vriezen & Van der Woude (2009) 377, noemen de hoge positie die Daniël volgens *Daniël 2:28* genoot, tegenstrijdig aan het feit dat koning Belshassar in hoofdstuk 5 opmerkelijk gemaakt moet worden op Daniëls bestaan. Karel van der Toorn heeft echter laten zien dat de positie van wijzen aan het Babylonische hof nauw verbonden was aan de gunst van de koning en dat die positie zodoende sterk kon wisselen wanneer er een nieuwe machthebber aantrad (Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 47-48).

Kortom: mijns inziens zijn deze argumenten niet sterk genoeg om de bewijslast te kunnen dragen voor de conclusie, dat *Daniël* een samengesteld werk zou zijn.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld Vriezen & Van der Woude (2009) 374.

²⁰ Zie Harrison (2004) 1245-1247; Collins in Freedman (1992) 36.

²¹ Collins in Freedman (1992) 30.

bevatten, zoals de term ‘Chaldeeën’ voor toekomstvoorspellers. Deze onderwerpen zullen stuk voor stuk besproken worden. Voor een evenwichtig beeld, zal echter ook aandacht gegeven worden aan gegevens in het boek, die een goede kennis van het neo-Babylonische rijk suggereren.

2.1. Nebukadnessars belegering van Jeruzalem en *Daniël* 1:1

Direct al het eerste vers van het boek *Daniël* heeft aanleiding gegeven om te twifelen aan de historische betrouwbaarheid van het verslag. Volgens *Daniël* 1:1 belegerde Nebukadnessar Jeruzalem in het derde jaar van koning Jojakim. Jojakim werd door de Egyptische farao Necho II op de troon geplaatst in 609 BCE (*II Koningen* 23:34). Het derde regeringsjaar zou daarom in 606 BCE moeten vallen. Nebukadnessar kwam echter pas in 605 BCE aan de macht en zou vóór 598-597 BCE niet in het twee-stammenrijk zijn geweest. Matthias Henze concludeert dan ook met vele anderen: ‘It is tot be conceded, then, that the statement that Nebuchadnezzar besieged Jerusalem in the third year of Jehoiakim’s reign runs counter to any plausible reconstruction of the course of events and must be viewed as historically inaccurate’.²²

Toch moet deze conclusie als al te boud van de hand gewezen worden. Door de publicatie van de *Babylonische Kroniek* door D.J. Wiseman is duidelijk geworden dat Nebukadnessar al vóór 598 BCE in Palestina was. De *Kroniek* biedt een beschrijving van de beroemde slag bij Karkemis die waarschijnlijk tussen mei en juni van 605 BCE plaatsvond.²³ In het voorbijgaan wordt genoemd dat Nebukadnessar het gehele ‘Hatti-land’ (dat is het gebied van Syrië en Palestina) veroverde.²⁴ De *Kroniek* vermeldt geen belegering van Jeruzalem. *Daniël* 1:1 kan volgens Wiseman echter ook vertaald worden met ‘en sneed het [Jeruzalem] af’ of zelfs: ‘en liet het [Jeruzalem] vijandigheid zien’.²⁵

In *Daniël* 1:2 wordt de suggestie gewekt dat Jojakim samen met de tempelschatten uit Jeruzalem naar Babylonië (Sinear) gebacht werd.²⁶ Dit zou geen ongebruikelijke handelswijze zijn, om een vazal te dwingen om een hernieuwde belofte van trouw te zweren.²⁷

Nu blijft het probleem over dat Nebukadnessars veldtocht in 605 BCE plaatsvond, terwijl Jojakims derde regeringsjaar in 606 BCE lijkt te vallen. Dit probleem blijkt echter een schijnprobleem te zijn. Tijdens zijn veldtocht kreeg Nebukadnessar bericht dat Nabopolassar was overleden, waarna hij zich terughastte naar Babylon om de troon te bestijgen. Dit gebeurde waarschijnlijk in september 605 BCE. Alle gebeurtenissen tot aan het nieuwjaarsfeest dat in de maand Nisan van het volgende voorjaar gevierd werd, worden in de *Babylonische Kroniek* gerekend tot het ‘troonsbestijgingjaar’. Pas daarna worden gebeurtenissen gedateerd in ‘het eerste regeringsjaar’. Deze manier van datering (‘postdating’) is typisch voor de Babylonische tijdrekening. Edwin R. Thiele heeft overtuigend laten zien dat daarentegen in Palestina, het troonsbestijgingjaar werd geteld als het eerste regeringsjaar (‘antedating’). Wanneer in *Jeremia* 25:1 vermeld wordt dat het vierde regeringsjaar van Jojakim

²² Henze (1999) 53. Zie ook: Driver (1909) 498; Collins in Freedman (1992) 29; Colless (1992) 124. J.W. Wesselius (1993) 9, ziet *Daniël* 1:1 ook als historisch inaccuraat. Als reden hiervoor wijst hij echter op de literaire vorm van het boek *Daniël*. Het boek zou gemodelleerd zijn naar de geschiedenis van Jozef in het boek *Genesis*. Gezien het feit dat die geschiedenis 93 jaar omspannt, zou de schrijver van *Daniël* de verteltijd van zijn geschiedenis ook 93 jaar hebben willen maken. Om dit te bereiken zou de schrijver de datering in hoofdstuk 1:1 bewust hebben aangepast. Hoewel de door Wesselius genoemde parallellen met de geschiedenis van Jozef frappant zijn, is zijn suggestie gezien het onderstaande niet nodig om de datering van *Daniël* 1:1 te verklaren. Zoals ik zal aangeven, berust de vermeende dateringsfout in *Daniël* 1:1 op een misvatting.

²³ Zie voor een reconstructie van de gebeurtenissen: Wiseman (1956) en Wiseman in Wiseman (1965).

²⁴ Wiseman (1956) 25-26, 66-69 (De betreffende kleitablet is gepubliceerd als British Museum nr. 21946); zie ook Wiseman in Wiseman (1965) 16-18.

²⁵ Wiseman in Wiseman (1965) 18. Hij geeft daarbij aan dat de laatstgenoemde vertaling minder voor de hand ligt.

²⁶ Hoewel ook de lezing mogelijk is dat alleen de tempelschatten daar gebracht werden.

²⁷ Zie Wiseman in Wiseman (1965) 18. Wiseman verwijst naar de gebeurtenissen rond koning Manasse in *II Kronieken* 33:10-13. Een nauwere parallel is waarschijnlijk te vinden in *Jeremia* 51:59 waar beschreven wordt dat koning Sedekia gedwongen wordt om een reis naar Babylon te ondernemen. Zie hiervoor: Shea (1982¹) 32.

samenviel met het eerste regeringsjaar van Nebukadnessar, wordt duidelijk uitgegaan van 'antedating': het troonsbestijgingjaar wordt gerekend als het eerste regeringsjaar. In *Daniël* 1:1 wordt uitgegaan van 'postdating'. Zodoende valt het troonsbestijgingjaar van Nebukadnessar samen met het *derde* regeringsjaar van Jojakim.²⁸ De vermeende historische fout in *Daniël* 1:1 kan daarom worden teruggevoerd op een verschil van tijdrekening en pleit voor een ontstaan van het boek *buiten* Palestina.²⁹

2.2. De waanzin van Nebukadnessar

In *Daniël* 4 wordt beschreven dat Nebukadnessar gedurende een periode van zeven 'tijden' waanzinnig werd, als gevolg van zijn trots. De historische waarde van dit verhaal wordt vaak betwijfeld, al zijn ook pogingen gedaan om Nebukadnessars toestand in medische termen te verklaren.³⁰ Matthias Henze heeft overtuigend laten zien, dat de beschrijving van Nebukadnessars ziekte aansluit bij de Babylonische mythologie. De beschrijving van het dierlijke gedrag van Nebukadnessar lijkt gemodelleerd te zijn naar het mythologische motief van de 'wildeman', waarvan Enkidu uit het *Gilgamesh Epos*, het bekendste voorbeeld is.³¹ Ook zijn er overeenkomsten tussen Nebukadnessars dierlijke uiterlijk in *Daniël* 4:30 en de *Legende van Ahiqar*. Ahiqar, een hoge raadgever van Sanherib en Esarhaddon, wordt in dit verhaal vals beschuldigd van verraad. Hij wordt ter dood veroordeeld, maar wordt geholpen om onder te duiken. Later blijkt zijn onschuld. Wanneer hij weer in de beschaafde wereld komt, is zijn haar tot op zijn schouders gegroeid en zijn zijn nagels lang als die van arenden.³²

Door veel geleerden is betoogd dat de waanzin van Nebukadnessar is ontleend aan tradities over Nabonidus' verblijf in Teima³³. Nabonidus zou als excentriekeling gezien zijn, door zijn langdurige verblijf buiten de hoofdstad en zijn opmerkelijke verering van de maangod Sin, die bij hem een belangrijker plaats leek in te nemen dan de verering van Marduk.³⁴ Deze hypothese werd versterkt door de vondst van het *Gebed van Nabonidus* bij Qumran.³⁵ In dit geschrift zou Nabonidus aan waanzin hebben geleden en vervolgens genezen zijn, waarna een joodse ziener hem wijst op de reden van zijn ziekte: dit was hem overkomen vanwege afgoderij. Door velen wordt aangenomen dat het *Gebed van Nabonidus* een representant is van een traditie waaruit ook *Daniël* 4 is voortgekomen. De schrijver van *Daniël* zou de onbekende Nabonidus hebben verwisseld voor de veel bekendere Nebukadnessar. Zo betoogt J. J. Collins: 'While the precise literary relations between this text and Daniel 4 remains in dispute, it is clear that 4QPrNab contains an older form of the tradition and that Daniel's identification of the king as Nebuchadnezzar is secondary'.³⁶

²⁸ Thiele (1994) 182-186.

²⁹ Zie Wiseman in Wiseman (1965) 17-18; Harrison (2004) 1112-1113; Hasel (1981¹) 47-49.

³⁰ Zie Harrison (2004) 1116-1120; Baldwin (2009) 121-122; Hasel (1981¹) 41-42. Matthias Henze noemt een letterlijke interpretatie van Nebukadnessars ziekte echter 'more humorous than illuminating' (Henze (1999) 92). Het feit dat de beschrijving van Nebukadnessars ziekte, past bij een ziektebeeld dat in de huidige geneeskunde bekend is, is natuurlijk geen bewijs voor de historiciteit van het verhaal. Het laat echter wel zien dat de beschrijving niet op voorhand als legendarisch afgewezen hoeft te worden.

³¹ Henze (1999) 91-99, 205-206. Het feit dat de beschrijving gemodelleerd lijkt te zijn naar voorbeelden uit de Babylonische mythologie, bewijst overigens *niet* dat er geen historische gebeurtenis aan het verhaal ten grondslag zou kunnen liggen. Henzes studie toont wel aan dat de schrijver een goede kennis van de Babylonische mythologie bezat.

³² Henze (1999) 91.

³³ Hierop zijn overigens uitzonderingen. Rowley (1954) 265, meent dat de beschrijving van Nebukadnessars waanzin ontleend is aan het feit dat Antiochus Epiphanes zichzelf zag als een geïncarneerde godheid, en daarom bekend stond als gek. Polybius, *Historiën* 26.1 vermeldt inderdaad dat Antiochus Epiphanes in de volksmond de bijnaam *Epimanes* had. Hij wijst dit echter aan Antiochus' bizarre gedrag.

³⁴ Zie Dougherty (1929) 154-156; Henze (1999) 58-63.

³⁵ Het gaat om *4QPrNab*.

³⁶ Collins in Freedman (1992) 30.

Nu is deze literaire connectie tussen *4QPrNab* en *Daniël 4* niet zo eenduidig als Collins doet voorkomen, hetgeen hij overigens in een latere publicatie ook aangeeft.³⁷ Het *Gebed van Nabonidus* vertoont namelijk nogal wat lacunes en de gelijkenis met *Daniël 4* hangt sterk af van *de reconstructie* van deze lacunes.³⁸ Matthias Henze heeft dit treffend verwoord: 'What is more, it appears that at times scholars have seen dependencies where there are parallels, and parallels where there are lacunae'.³⁹ De verschillen tussen de twee teksten blijken niet slechts te bestaan uit een vermeende verwisseling van de namen Nabonidus en Nebukadnessar. De joodse ziener blijft in het *Gebed* anoniem. Daniël speelt in *Daniël 4* alleen een rol aan het begin van het verhaal, terwijl de joodse ziener in het *Gebed* pas ná de genezing op het toneel verschijnt. De aard van Nabonidus ziekte in het *Gebed* blijft onbekend; toespelingen op waanzinnigheid komen alleen voor in reconstructies van de lacunes. De droom van de koning en de uitsluiting uit de mensenwereld, die een centrale rol spelen in *Daniël 4* ontbreken geheel in *4QPrNab*. Henze concludeert dan ook: 'The discrepancies between the Prayer of Nabonidus and the tale of Nebuchadnezzar's madness are significant enough to exclude the possibility of a direct literary relationship. Neither text has served as the *Vorlage* of the other'.⁴⁰

Hoewel Henze ontkent dat er een *directe* afhankelijkheid zou bestaan tussen *Daniël 4* en het *Gebed van Nabonidus*, gaat hij ervan uit dat beide tradities onafhankelijk van elkaar, via orale overlevering, teruggaan op het verblijf van Nabonidus in Teima.⁴¹ Mijns inziens is deze conclusie discutabel. De reden voor Nabonidus' verblijf in Teima is uit de bronnen niet duidelijk en wordt nergens in verband gebracht met een ziekte.⁴² Bovendien ontbreekt in het *Gebed van Nabonidus* nu juist het element van excommunicatie uit de beschaafde wereld, terwijl men zou verwachten dat dit een grote rol zou hebben gespeeld wanneer het *Gebed van Nabonidus* ontleend zou zijn aan zijn verblijf in Teima. De parallellen tussen Nabonidus' verblijf in Teima en het *Gebed van Nabonidus* zijn daarom feitelijk heel klein.

Een andere moeilijkheid komt voort uit de aanname dat er een behoorlijk wijdverbreide orale traditie zou zijn geweest, die ten grondslag ligt aan het *Gebed van Nabonidus*. Die aanname impliceert immers dat deze koning, eeuwen na zijn regeringsperiode nog behoorlijk bekend was. De reden voor de veronderstelde verwisseling van Nabonidus en Nebukadnessar in *Daniël 4* wordt daarmee echter minder duidelijk: die veronderstelling ging er immers vanuit dat Nabonidus *niet* meer bekend was, en dat daarom zijn naam in *Daniël 4* is verwisseld met Nebukadnessar.

De vraag óf, en zo ja, op welke manier het *Gebed van Nabonidus* en *Daniël 4* voortkomen uit eenzelfde traditie of gebeurtenis, kan daarom niet eenduidig beantwoord worden.⁴³

Een interessante aanwijzing voor het feit dat wellicht toch Nebukadnessar zélf gedurende een bepaalde periode niet in staat is geweest om het bestuur van het rijk op zich te nemen, wordt gevormd door een inscriptie uit de tijd van Nebukadnessar. De inscriptie wordt door R.K. Harrison als volgt geciteerd:

'For four years the seat of my kingdom in my city... did not rejoice my heart. In all my dominions I did not build a high place of power, the precious treasures of my kingdom I did not lay out. In the worship of Merodach my lord, the joy of my heart in Babylon, the city of my sovereignty, I did not sing his praises and I did not furnish his altars, nor did I clear out the canals'.⁴⁴

³⁷ In Collins in Collins & Flint (2001) 6, geeft hij aan dat het *Gebed van Nabonidus* niet gezien moet worden als directe bron voor *Daniël 4*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Henze (1999) 68.

⁴⁰ Henze (1999) 68. Zie voor een bespreking van de verschillen: *ibidem*, 66-68; Hasel (1981¹) 39-40.

⁴¹ Henze (1999) 68-73, 204-205.

⁴² Nabonidus' verblijf in Teima zou te maken kunnen hebben met zijn verering van de maangod Sin, zoals Henze concludeert (Henze (1999) 58-63). Echter ook economische en vooral ook politieke redenen kunnen een rol hebben gespeeld (zie: Dougherty (1929) 160).

⁴³ Kritisch over een dergelijke connectie zijn ook Harrison (2009) 1116-1120 en Hasel (1981¹) 38-40.

⁴⁴ Harrison (2004) 1115. De door Harrison geciteerde inscriptie is gepubliceerd door H. Rawlinson in *Historical Evidences of the Truth of the Scriptural Records* (London 1859).

Deze inscriptie toont aan dat een historische gebeurtenis rond *Nebukadnessar* aan *Daniël* 4 ten grondslag zou kunnen liggen, waarmee deze traditie niet op voorhand kan worden betiteld als een louter fictief verhaal.⁴⁵

2.3. Darius de Meder

Als belangrijkste 'historische fout' wordt naar voren gebracht dat het boek *Daniël* verhaalt over een koning Darius de Meder, waarover uit buiten-Bijbelse bronnen niets bekend is. J.W. Swain concludeert daaruit: 'This author was deeply ignorant of the history of the sixth century – which ignorance is illustrated notably by his references to the nonexistent "Darius the Mede"...' ⁴⁶ H.H. Rowley veronderstelt dat de schrijver de inname van Babylon door de Perzen ontorecht heeft toegeschreven aan Darius Hystaspes, die in werkelijkheid pas in 522 BCE de macht in handen kreeg. De leeftijd van Darius de Meder zou overgenomen zijn van tradities over Cyrus. Deze was namelijk omstreeks 62 jaar oud, toen hij Babylon veroverde (zie *Daniël* 6:1). Vervolgens maakte hij per ongeluk Xerxes (Ahasveros) tot vader van Darius de Meder (*Daniël* 9:1), terwijl Xerxes in werkelijkheid de zoon van Darius Hystaspes was. Hoewel de schrijver waarschijnlijk wist dat Cyrus en Darius Hystaspes *Perzische* koningen waren, noemde hij Darius *de Meder*, om daarmee te 'bewijzen' dat de profetieën van Jesaja en Jeremia ⁴⁷ in vervulling waren gegaan. '(...) therefore, we are compelled to recognize that he [Darius de Meder, G.L.] is a fictitious creation. (...) For his creation the author of the book of Daniel appears to have used some traditions belonging to Darius Hystaspis and some belonging to Cyrus, but all confused and distorted', aldus Rowley. ⁴⁸ Hoewel er verschillende wegen zijn voorgesteld voor de totstandkoming van deze historische fout, ⁴⁹ wordt Rowley's stelling dat de beschrijving van Darius de Meder een 'conflation of confused traditions' behelst, veelal onderschreven. ⁵⁰

Nu wringt er iets in deze uitleg. Men gaat ervan uit dat de schrijver van *Daniël* zijn *gebrekkige* kennis van de Babylonische geschiedenis zou hebben aangepast aan zijn *goede* kennis van de Bijbelse profetieën, met name die van Jesaja en Jeremia. Maar juist het boek *Jesaja* verbindt de herbouw van de tempel aan koning Cyrus (*Jesaja* 44:28-45:7). Daarom werkt de uitleg van H.F.D. Sparks bijvoorbeeld eningszins bevreemdend: de schrijver van *Daniël* zou de machtsovername van de Meden hebben overgenomen uit *Jeremia* en *Jesaja*, maar zou de naam Darius hebben ontleend aan *Zacharia* en *Habbakuk*, waarbij hij de profetieën over Cyrus uit *Jesaja* moedwillig zou hebben genegeerd. ⁵¹ Dit zou inderdaad een 'conflation of confused traditions' zijn.

Wanneer de schrijver van *Daniël* gerekend moet worden onder de 'maskilim' (zie *Daniël* 11:35) uit de tweede eeuw BCE – een groep van wijze leraren, wellicht bestaande uit mensen die waren teruggekeerd uit Babel, ⁵² mag verondersteld worden dat hij bekend was met *II Kronieken* en

⁴⁵ Harrison noemt ook het feit dat Berossos, een priester uit de derde eeuw BCE (geciteerd in Josephus, *Contra Apionem* I.20) verhaalt dat Nebukadnessar plotseling door een ziekte werd getroffen, waaraan hij uiteindelijk overleed. Er zijn duidelijke verschillen met de gebeurtenissen die in *Daniël* worden verteld, maar het citaat maakt wél duidelijk dat er ook tradities bewaard zijn over een ziekte van Nebukadnessar.

⁴⁶ Swain (1940) 10. Zie ook: Collins in Freedman (1992) 29-30.

⁴⁷ *Jesaja* 13:17; *Jeremia* 51:11, 28.

⁴⁸ Rowley (1935) 54-60. Citaat op pag. 59.

⁴⁹ Zie bijvoorbeeld H.F.D. Sparks (1946) die veronderstelt dat de verwarring met Darius Hystaspis is ontstaan door een verkeerde interpretatie van *Haggai* 1:1 en *Zacharia* 1:1, 7.

⁵⁰ Zie Swain (1940) 10; Sparks (1946); Collins in Freedman (1992) 29-30; Grollenberg in Van Delden (1982) 23; Rowley's kernachtige uitspraak wordt sinds zijn publicatie regelmatig aangehaald. De stelling dat Darius de Meder geen historisch persoon is, werd echter ook al vóór zijn publicatie verdedigd. Zie bijvoorbeeld Driver (1909) 499-500; Montgomery (1927) 63-65.

⁵¹ Zie Sparks (1946).

⁵² Zie Collins in Freedman (1992) 33. Dat de schrijver gezocht moet worden in deze groep van *maskilim* wordt overigens door verschillende geleerden (waaronder Collins zelf) een hypothese genoemd (zie Collins in Collins & Flint (2001) 9-12).

Ezra, waar de val van Babylon en de herbouw van de tempel duidelijk gekoppeld worden aan de verovering van Babylon door de Perzische koning Cyrus en *niet* aan een verovering door de Meden.⁵³ In *II Kronieken* 36:20-21 wordt gezegd dat de verovering door de Perzen (!) een vervulling is van de profetie van Jeremia. Hiermee wordt waarschijnlijk verwezen naar *Jeremia* 25:12. Kortom: er zou dus aangenomen moeten worden dat de schrijver van *Daniël* zeer selectief geweest is in zijn gebruik van de voor hem gezaghebbende Schriften. Vervolgens zou geconcludeerd moeten worden dat de schrijver door zijn harmonisatiepoging met *sommige* profetieën uit *Jesaja* en *Jeremia*, moedwillig of onbewust een boek schreef dat tegenstrijdig was aan *andere* profetieën van deze zelfde profeten. Mijns inziens wordt in de literatuur over het boek *Daniël* dikwijls onvoldoende ingegaan op deze vermeende inconsistentie.⁵⁴

Klaus Koch wijst er op dat de meeste uitleggers ervan uitgaan dat 'de gezalfde' uit *Daniël* 9:25 een verwijzing is naar de Perzische koning Cyrus, die na zeven 'jaarweken' optreedt. Koch concludeert: 'An dieser Stelle wird also dem Danielbuch eine bis auf die Jahrezahlen genaue Kenntnis der Vorgänge bei der Wende des Exils zugeschrieben! (...) Die angeführten Exegeten geraten in Gefahr, ihrerseits eine Verschmelzung von "confused traditions" zu produzieren, also genau zu tun, was sie dem Autor des Danielbuches vorwerfen!' ⁵⁵ Met deze licht ironische opmerking wil Koch duidelijk maken dat pogingen om Darius te identificeren met een historische persoon serieus genomen moeten worden.

Er zijn verschillende pogingen gedaan om Darius de Meder te identificeren met personen die elders onder een andere naam bekend zijn. Een aantal daarvan zijn succesvol weerlegd. Twee pogingen hebben behoorlijk wat navolging gekregen en één daarvan lijkt mij persoonlijk het meest aannemelijk.

De Medische koning Astyages

Er is wel geprobeerd om Darius gelijk te stellen aan koning Astyages, door velen aangeduid als de laatste Medische koning. Problemen met deze gelijkstelling zijn echter groot. Volgens de *Naboniduskroniek* regeerde hij tot aan de nederlaag tegen Cyrus in 550 BCE. Zijn vader was Cyaxares I en niet Ahasveros, zoals *Daniël* 9:1 vermeldt. Na zijn nederlaag tegen Cyrus ging hij ook niet naar Babylon. Hij kan daarom niet als vazal onder Cyrus geregeerd hebben over Babylon.⁵⁶

De Medische koning Cyaxares II

Een identificatiepoging die geheel berust op de beschrijving van Xenophon (ca. 430-355 BCE)⁵⁷ is die met Cyaxares II, de zoon van bovengenoemde Astyages. Cyaxares II zou volgens Xenophon (die wat deze beschrijving betreft overigens niet ondersteund wordt door andere bronnen) nog geregeerd hebben ná koning Astyages. Cyrus zou volgens deze zelfde geschiedschrijver zijn getrouwd met de dochter van Cyaxares II.⁵⁸ De historische betrouwbaarheid van Xenophons verslag wordt door velen betwijfeld. Ook als Xenophon wordt geloofd, blijven er echter grote problemen. Ook volgens Xenophon regeerde Cyrus namelijk zelf over Babylon en kreeg Cyaxares II slechts een paleis in Babylon, maar geen regeringsmacht. Het is dan ook niet mogelijk om Cyaxares II gelijk te stellen met Darius de Meder.⁵⁹

Cambyses II, de zoon van Cyrus

Gepoogd is om Darius de Meder gelijk te stellen aan Cambyses II, de zoon van Cyrus. Bekend is namelijk, dat Cambyses als vazalkoning over Babylon, onder Cyrus werd benoemd. Ook deze

⁵³ *Ezra* 1:1-4 en *II Kronieken* 36:20-23.

⁵⁴ Zie ook Baldwin (2009) 27.

⁵⁵ Koch in Meyers & O'Connor (1983) 287-288.

⁵⁶ Zie voor een bespreking: Rowley (1935) 30-36; Shea (1982³) 231.

⁵⁷ *Cyropaedia* 1.5.2.

⁵⁸ *Cyropaedia* 8.15.19.

⁵⁹ Zie voor een bespreking: Rowley (1935) 37-43; Shea (1982³) 231.

identificatiepoging is echter niet succesvol gebleken. Buiten het feit dat Cambyses niet bekend is onder de naam Darius, is een moeilijkheid, dat er geen reden bestaat om hem aan te kunnen duiden als 'de Meder'. Cambyses' vader was bovendien Cyrus (vergelijk *Daniël* 9:1, waarin Ahasveros genoemd wordt als de vader van Darius). Tot slot kan Cambyses rond 539 BCE onmogelijk al 62 jaar oud geweest zijn (vergelijk *Daniël* 6:1, waarin deze leeftijd voor Darius genoemd wordt).⁶⁰

Gubaru (Ugbaru/Gobryas)

Een identificatiepoging die meer krediet heeft gekregen, is die met Gubaru (ook wel aangeduid als Ugbaru, of door Griekse geschiedschrijvers als Gobryas) de legerofficier van koning Cyrus, die Babylon voor de Perzen veroverde.⁶¹

Volgens de *Naboniduskroniek* overleed Gubaru enkele weken na de inname van Babylon. Er is echter ook een interpretatie van de tekst mogelijk, waarbij de tekst aangeeft dat Gubaru *een jaar en drie weken* na de inname van Babylon overleed.⁶²

Veel gegevens over Gubaru kunnen ingepast worden in de beschrijving van Darius de Meder, uit *Daniël*. Zo was deze Gubaru vóór de verovering van Babylon gouverneur van Gutium, een gebied dat voordien toebehoorde aan de Meden.⁶³ Volgens de *Naboniduskroniek* wees hij gouverneurs aan. Hij wordt nergens aangeduid als 'koning', maar de *Naboniduskroniek* beschrijft na het vermelden van zijn dood, het overlijden van 'de vrouw van de koning'. Hoewel het niet zeker is dat het hier de vrouw van Gubaru betreft,⁶⁴ is door met name Klaus Koch en William H. Shea verdedigd dat hieruit blijkt dat Gubaru het koningschap over Babylon bekleedde.⁶⁵

Het is daarbij opvallend dat Perzische koningen in economische teksten steeds de titels dragen: 'Koning van de landen en koning van Babylon'. In zijn troonsbestijgingjaar over Babylon blijkt Cyrus echter lange tijd *niet* de titel 'Koning van Babylon' gevoerd te hebben. Er is daarom voorgesteld dat Gubaru deze functie (als vazal onder Cyrus) bekleedde, en dat Cyrus pas na Gubaru's overlijden ook koning over Babylon werd.⁶⁶ Volgens Klaus Koch zou de naam 'Darius' in *Daniël* opgevat kunnen worden als troonnaam. Het zou dan ontleend zijn aan het oud-Perzische *Dārayarahu* – 'die het goede vasthoudt'.⁶⁷ De uitdrukking in *Daniël* 6:1 dat Darius het koningschap 'ontving' wordt gezien als bevestiging dat Darius geen soeverein vorst was, maar een vazal. Dit zou overeenkomen met het vermeende koningschap dat Gubaru onder Cyrus bekleedde.⁶⁸

Gubaru zou gezien zijn snelle overlijden al op leeftijd geweest kunnen zijn toen hij Babylon veroverde. Xenophon noemt hem bovendien 'de oudere', hetgeen zou passen bij de leeftijd van Darius in *Daniël* 6:1.⁶⁹

⁶⁰ Zie voor een bespreking: Rowley (1935) 12-18; Shea (1982³) 233.

⁶¹ Deze Gubaru moet niet verward worden met de latere gouverneur met dezelfde naam. Deze laatste werd door J.C. Whitecomb gelijkgesteld met Darius de Meder. Van die Gubaru is echter niets bekend over een vazalkoningschap onder Cyrus. Hij was slechts gouverneur en kreeg als zodanig pas regeringsverantwoordelijkheid in het *vierde* jaar van koning Cyrus. Hierdoor kan hij niet in aanmerking komen voor een identificatie met Darius de Meder, omdat het *eerste* jaar van Cyrus de laatste datering is, die in *Daniël* genoemd wordt. Zie voor een bespreking: Rowley (1935) 19-29; Shea (1982³) 234-274; Koch in Meyers & O'Connor (1983) 288-290; Koch in Freedman (1992) 39. R.K. Harrison (2004) 112 en Archer (2007) 367 volgen Whitecombs suggestie.

⁶² Zie Shea (1982³) 240-241.

⁶³ Zie Koch in Meyers & O'Connor (1983) 290; Koch in Freedman (1992) 39; Shea (1982³) 247. Door Xenophon wordt Gobryas (Gubaru) echter een Assyriër genoemd. Xenophon gebruikt 'Assyriër' daarbij regelmatig als synoniem voor 'Babyloniër' – zie Shea (1982³) 247.

⁶⁴ Zie hieronder voor een mijns inziens aannemelijker interpretatie.

⁶⁵ Koch in Meyers & O'Connor (1983); Koch in Freedman (1992); Shea (1982³). Hierbij dient te worden opgemerkt dat Shea zijn mening heeft herzien en de identificatie met Gubaru in zijn publicatie van 1991 heeft verworpen.

⁶⁶ Zie Shea (1982³) 235-243.

⁶⁷ Zie Koch in Meyers & O'Connor (1983) 290; Koch in Freedman (1992) 39.

⁶⁸ Zie Koch in Meyers & O'Connor (1983) 290. Zie ook Archer (2007) 366.

⁶⁹ Zie Koch in Meyers & O'Connor (1983) 289-290.

De naam van Gubaru's vader wordt nergens vermeld, hetgeen een bevestiging, noch een tegenstrijdigheid oplevert met wat er in *Daniël* 9:1 genoemd wordt over Darius' vader.⁷⁰

Toch is ook deze identificatiepoging problematisch. Voor de gelijkstelling van Darius met Gubaru, moet de uitdrukking dat Darius het koningschap 'ontving' (*Daniël* 6:1) uitgelegd worden als een teken van ondergeschiktheid. Hoewel *Daniël* 6:1 zou kunnen duiden op een ondergeschikt koningschap,⁷¹ heeft H. H. Rowley echter al in 1935 met vele overeenkomstige teksten, overtuigend duidelijk gemaakt dat die interpretatie niet het meest voor de hand ligt. Rowley stelt: 'Where there is such abundance of evidence for the use of the idiom to express either normal inheritance or inheritance by the sword, it is idle to pretend that in the book of Daniel it must denote a delegated authority'.⁷² De autoriteit die Darius volgens *Daniël* 6:26-27 lijkt te hebben (hij schrijft 'aan alle volken, natiën en talen, die de ganse aarde bewonen'), komt daarbij niet overeen met een status als vazalkoning.

Belangrijker is echter, dat uit contract-kleitabellen daterend uit de periode van de machtswisseling van de Babyloniërs naar de Perzen, blijkt dat de hypothese dat Gubaru koning over Babylonië is geweest, niet juist is. Uit de tabletten komt naar voren dat Cyrus inderdaad niet direct koning over Babylonië werd, maar die functie enige tijd heeft gedelegeerd. Echter, uit de tabletten blijkt ook, dat zijn zoon Cambyses II deze functie uitoefende in het eerste regeringsjaar van Cyrus over Babel.⁷³ William H. Shea (die in 1982 nog de identificatie met Gubaru voorstelde, maar later zijn mening heeft gewijzigd) concludeert dan ook: 'There could be no more convincing demonstration that the one (partial) year of Cambyses' coregency belongs to the first year of Cyrus' rule over Babylonia as "king of lands", beginning in the spring of 538 B.C.'.⁷⁴ Hierdoor is het niet mogelijk dat Gubaru deze functie óók in het eerste jaar van Cyrus zou hebben uitgeoefend.

Cyrus

D.J. Wiseman heeft de meest overtuigende poging gedaan om Darius de Meder te identificeren. Volgens hem moet aangenomen worden dat 'Darius de Meder' een andere benaming is voor 'Cyrus de Pers'.⁷⁵ Wisemans voorstel heeft instemming gekregen van B.E. Colless, K.A. Kitchen, J.G. Baldwin, M.J. Paul en uiteindelijk ook van W.H. Shea.⁷⁶

Voor Wisemans these is het noodzakelijk om in *Daniël* 6:29 niet te lezen: 'En deze Daniël stond in hoog aanzien onder het koningschap van Darius en onder het koningschap van Kores [Cyrus, G.L.], de Pers', maar om de Hebreeuwse letter *waw* te interpreteren als een *waw explicativum*. De lezing zou dan moeten zijn: '... Darius, dat is onder het koningschap van Kores, de Pers'.⁷⁷ Cyrus was in 539-538 BCE ongeveer 62 jaar oud, hetgeen overeenstemt met wat er over Darius vermeld wordt in *Daniël* 6:1. Via de vaderlijke lijn was hij van Perzische afstamming, maar zijn moeder was volgens

⁷⁰ Zie Koch in Freedman (1992) 39.

⁷¹ Zie voor een mogelijke parallel: Archer (2007) 366.

⁷² Rowley (1935) 52. Rowley heeft navolging gekregen van onder anderen Baldwin (2009) 27; Wiseman in Wiseman (1965) 14, noot 33 en Colless (1992). Deze laatste merkt terecht op dat in overeenstemming met *Daniël* 2:37 het waarschijnlijk is dat de auteur bedoeld heeft dat God het koningschap verleende aan Darius (Colless (1992) 119).

⁷³ Dat Cambyses gedurende een periode co-regent van Babylon is geweest, was reeds bekend. Eerder kon echter niet vastgesteld worden in welk regeringsjaar van Cyrus deze periode gedateerd moest worden. Zodoende kon verondersteld worden dat Gubaru het koningschap over Babylon in het eerste jaar van Cyrus uitoefende en dat Cambyses die functie pas later vervulde. Zie hiervoor: Shea (1982³) 237-240. Door de nieuwe publicaties van kleitabellen, blijkt die hypothese echter niet correct te zijn.

⁷⁴ Shea (1991) 237.

⁷⁵ Zie Wiseman in Wiseman (1965) 9-18.

⁷⁶ Colless (1992); Kitchen (2003) 74; Baldwin (2009) 30-31; Paul in Van Delden (1982) 38-39, die overigens ook de Gubaru hypothese openhoudt; Shea (1991).

⁷⁷ Wiseman in Wiseman (1965) 12. Een dergelijke zinsnede komt ook voor in *I Kronieken* 5:26: '(...) toen (...) wekte de God van Israël de geest op van Pul, de koning van Assur, namelijk de geest van Tillegatpilneser' (cursivering: G.L.).

Herodotus een Medische prinses. Volgens Xenophon was hij erfgenaam van de Medische troon. Het zou dan ook niet vreemd zijn om Cyrus aan te duiden als 'de Meder'.⁷⁸ Bovendien wordt in een inscriptie uit Harran, uit 546 BCE, door Nabonidus een 'koning van de Meden' genoemd. Deze titel kan in die periode volgens Wiseman eigenlijk alleen maar betrekking hebben op Cyrus. Het Medische rijk was immers in 550 BCE door de Perzen overwonnen.⁷⁹ Tot slot is 'Darius de Meder' uit *Daniël* 11:1 in de Septuaginta en in de vertaling van Theodotion vervangen door: 'Cyrus'.⁸⁰

W.H. Shea heeft aanvullende argumenten aangedragen voor de gelijkstelling van Darius aan Cyrus. Hij gaat ervan uit dat er mogelijk meer waarheid zit in de beschrijving van Xenophon, dan vaak wordt aangenomen. De hierboven genoemde inscriptie uit Harran, waarin een 'koning van de Meden' genoemd wordt, ziet hij als bevestiging dat er ná Astyages nog een koning in Medië geweest is (als vazal van Cyrus). De 'koning van de Meden' uit de inscriptie, zou Cyaxares II kunnen zijn, die door Xenophon wordt genoemd. Volgens Xenophon bood Cyaxares zijn dochter ten huwelijk aan aan Cyrus en gaf hij hem het koningschap over Medië.⁸¹ Deze beschrijving zou volgens Shea goed kunnen passen in de gebeurtenissen die uit andere bronnen bekend zijn. In de *Naboniduskroniek* wordt melding gemaakt van het overlijden van 'de vrouw van de koning', vlak na de inname van Babylon. In de bespreking van de Gubaru-hypothese is genoemd dat zij mogelijk de vrouw was van Gubaru. Nu echter is gebleken dat Gubaru nooit koning over Babylon is geweest, moet die mogelijkheid verworpen worden. Wiens vrouw was deze koningin dan wel? Volgens Shea is de enige persoon die hiervoor in aanmerking komt: Cyrus. Zodoende moet de koningin worden geïdentificeerd met Cyrus' vrouw Cassandane, de moeder van Cambyses II. Het is daarom niet verwonderlijk dat Cyaxares II volgens Xenophon niet lang daarna aan Cyrus een nieuwe vrouw aanbood – een vrouw van Koninklijken bloede en bovendien familie van Cyrus.⁸² Als Xenophon hier een juiste traditie heeft overgeleverd, ontving Cyrus in 539 BCE het koningschap over Medië, dat tussen 550 en 539 BCE bij zijn vazal Cyaxares II had gelegen. In de verwarrende situatie rond de Perzische machtsovername, en bovendien in het jaar dat Cyrus' zoon het regentschap over Babylon voerde, zou de schrijver van *Daniël* Cyrus ter verduidelijking bij zijn Medische troonnaam hebben genoemd: Darius de Meder.⁸³

De beschrijving in *Daniël* 6 over het decreet van Darius, dat er aan geen enkele god een verzoek gedaan mocht worden, past volgens Shea in het religieuze vacuüm rond 539 BCE. Nabonidus had vanwege de Perzische dreiging alle godenbeelden naar Babylon gehaald, om de stad te beschermen. In veel steden waren dus geen goden aanwezig. Volgens de *Naboniduskroniek* duurde het vier maanden voordat alle godenbeelden weer teruggebracht waren. Het decreet van Darius in *Daniël* 6:7, vindt wellicht een bevestiging in de *Cyrus Cylinder*. In deze propagandatekst wordt vermeld dat de bevolking van Babylon blij was met Cyrus en de Perzische machtsovername: 'Happily they greeted him as a master through whose help they had come (again) to life from death (and) had all been spared damage and disaster, and they worshiped his (very) name'.⁸⁴

Tot slot kunnen andere details goed worden ingepast wanneer Darius de Meder geïdentificeerd zou worden met Cyrus. Daniël zou in *Daniël* 6:4 door Darius zijn aangesteld over het gehele koninkrijk. Wellicht zou hij hier de taak hebben gekregen die Cyrus' generaal Gubaru voor zijn dood vervuld had.⁸⁵ De macht die Darius volgens *Daniël* 6:26-27 lijkt te hebben, past niet bij een vazalkoning, maar wél bij een koning met de statuur van Cyrus.⁸⁶ B.E. Colless stelt dat in het boek *Daniël* diverse hints worden gegeven voor een gelijkstelling tussen Cyrus en Darius. Zo wordt in

⁷⁸ Wiseman in Wiseman (1965) 9-18.

⁷⁹ Ibidem, 13; zie ook Hasel (1981¹) 46; Colless (1992) 123.

⁸⁰ Baldwin (2009) 31. Klaus Koch ziet dit echter als een poging tot harmonisatie die volgens hem heeft plaatsgevonden in de eerste eeuw BCE (Koch in Freedman (1992) 38).

⁸¹ *Cyropaedia* 8.5.17.

⁸² Mandane, de moeder van Cyrus, was de dochter van de Medische koning Astyages en de zus van Cyaxares II. Cyaxares II was zodoende Cyrus' oom. Zie: Xenophon, *Cyropaedia* 8.5.19.

⁸³ Shea (1991) 240-244.

⁸⁴ ANET, p. 316, geciteerd in Shea (1991) 247 (cursivering: G.L.).

⁸⁵ Shea (1991) 245.

⁸⁶ Ibidem, 247.

Daniël 1 genoemd dat Daniël aan het hof verbleef tot het eerste jaar van koning Cyrus, maar in hoofdstuk 6 blijkt echter opeens dat *Darius* het Babylonische rijk had veroverd. Een andere hint is te vinden in *Daniël* 10. In dit hoofdstuk ontvangt Daniël een profetie die gedateerd wordt 'in het derde jaar van Kores [Cyrus, G.L.], de koning der Perzen' (*Daniël* 10:1). In de profetie wordt echter terugverwezen naar het feit dat de hemelse gestalte die aan Daniël verschijnt '*Darius de Meder*' in zijn eerste jaar heeft bijgestaan (*Daniël* 11:1). Dit lijkt vervolgens een verwijzing te zijn naar *Jesaja* 45:1, wat een profetie is over *Cyrus*.⁸⁷ Impliciet zou de schrijver van *Daniël* Darius dus gelijkstellen aan Cyrus.

Een moeilijkheid vormt het feit dat Darius in *Daniël* 9:1 de zoon van Ahasveros wordt genoemd, terwijl bekend is dat Cambyses I zijn vader was. Wiseman noemt de mogelijkheid dat Ahasveros (Xerxes) werd gebruikt als een Perzische Koninklijke titel.⁸⁸ Shea noemt een andere hypothese. Hij vat *Daniël* 9:1 op als een verbastering van: 'nakomeling van Cyaxares'.⁸⁹

Wanneer men instemt met de gelijkstelling van Darius en Cyrus, zou de nadruk die de schrijver van *Daniël* legt op de Medische afstamming van Cyrus de Pers, goed verklaard kunnen worden door het feit dat volgens *Jesaja* en *Jeremia* het Babylonische rijk zou worden veroverd door de *Meden en de Perzen*. Door te benadrukken dat Cyrus de Pers, óók een Meder was, kon de waarheid bevestigd worden van profetieën die aangaven dat het Babylonische rijk zou worden veroverd door de *Meden en de Perzen*, maar óók dat dit gebeuren zou door *Cyrus de Pers*.⁹⁰

Evaluerend kan gesteld worden dat, gezien de kennis die de auteur van *Daniël* gehad heeft van *Jesaja* en *Jeremia*, het aannemelijk is dat hij bekend was met het feit dat Cyrus de laatste Babylonische koning had opgevolgd. Het is daarom niet waarschijnlijk, dat Darius de Meder gezien moet worden als een fictief persoon die het resultaat zou zijn geweest van 'een versmelting van verwarde tradities'.⁹¹ Er kan dan ook ingestemd worden met Klaus Koch, die stelt: 'The statement of "a conflation of confused tradition" (Rowley 1935: 54) regarding Darius the Mede in Daniel therefore seems neither necessary nor probable'.⁹² De identificatie van Darius de Meder met Cyrus lijkt daarbij het meest aannemelijk.

2.4. Koning Belshassar

Tot halverwege de negentiende eeuw werd koning Belshassar, die in *Daniël* 5 als laatste Babylonische koning op het toneel verschijnt, regelmatig aangeduid als een fictief persoon.⁹³ Het was immers bekend dat Nabonidus de laatste koning van Babylon was geweest. In verschillende Babylonische teksten, die sinds 1854 zijn opgegraven, blijkt Belshassar echter genoemd te worden als zoon van Nabonidus.⁹⁴ Uit de *Naboniduskroniek* en een tekst die bekend staat als *Persian Verse Account of Nabonidus* wordt vermeld dat Nabonidus gedurende een periode van tien jaar niet in Babylon verbleef, maar in Teima (op het Arabisch schiereiland). Gedurende deze periode lag het

⁸⁷ Colless (1992) 115-117.

⁸⁸ Wiseman in Wiseman (1965) 15.

⁸⁹ Dit zou een verwijzing zijn naar de beroemde Medische koning Cyaxares I. 'Zoon' wordt dikwijls gebruikt als synoniem voor 'nakomeling'. Cyaxares zou volgens Shea in het Oud-Perzisch gespeld worden als *uvaxstra* en in het Hebreeuws als *'ahašweroš*. Shea: 'While the correspondence is not perfect in any of the languages, there are enough resemblances so that the words can be recognized as related to one another, allowing for individual scribal differences in the treatment of the original phonemes' (Shea (1991) 253-254).

⁹⁰ Zie Wiseman in Wiseman (1965) 14; Koch in Meyers & O'Connor (1983) 287, 291; Koch in Freedman (1992) 38; Colless (1992) 118.

⁹¹ Zie hiervoor ook paragraaf 2.6. Een aantal zaken dat hierin besproken wordt, suggereert een vrij goede kennis van Babylon in de zesde eeuw BCE.

⁹² Koch in Freedman (1992) 39. Hoewel ingestemd kan worden met deze conclusie van Koch, moge het duidelijk zijn dat ik niet instem met zijn gelijkstelling van Darius met Gubaru.

⁹³ Zie Millard (1985) 74; Millard (1994) 139-140.

⁹⁴ Zie voor een bespreking van de teksten: Dougherty (1929).

bestuur van het rijk in handen van zijn zoon Belshassar. Deze omstandigheid geeft ook een verklaring voor het feit dat Belshassar in *Daniël* 5:7,29 de derde plaats in het koninkrijk aanbiedt aan degene die het schrift aan de wand kan verklaren. De derde plaats zou zodoende de plaats zijn na Nabonidus en Belshassar zelf.⁹⁵

Het bewijs voor het bestaan van Belshassar als bestuurder van Babylon lijkt voldoende grond te bieden voor de conclusie dat de beschrijving van Belshassar in het boek *Daniël* niet van de hand gewezen moet worden als fictie,⁹⁶ maar die conclusie blijkt niet algemeen gedeeld te worden. Het feit dat Belshassar beschreven wordt als *koning*, en niet als kroonprins (wat hij in werkelijkheid was) wordt door velen als voldoende reden gezien om de geschiedenis in *Daniël* 5 geheel of voor een groot gedeelte te beschouwen als legende.⁹⁷ Hierbij wordt gewezen op een andere vermeende fout: Belshassar wordt in *Daniël* 5 de zoon van Nebukadnessar genoemd, terwijl hij in werkelijkheid de zoon van Nabonidus was.

Het beschikbare archeologisch materiaal lijkt deze sceptische houding niet te ondersteunen. In verschillende gelofteteksten ('oaths') worden eden gezworen in de naam van Nabonidus én van 'de zoon van de koning', hetgeen Belshassars autoriteit bevestigt. R.P. Dougherty stelt: 'From the time of Hammurabi it was the custom of Babylonians to swear by the gods and the reigning king. There is no other instance in available documents of an oath being sworn in the name of the son of the king'.⁹⁸ In de *Persian Verse Account of Nabonidus* wordt in naam van Nabonidus geschreven dat hij Belshassar 'het koningschap' of 'het koninkrijk' (*šarrûtam*) toevertrouwde.⁹⁹ Alan Millard heeft bovendien een interessante parallel aangedragen. Op de sokkel van een in Noord-Syrië opgegraven standbeeld staat een inscriptie in het Assyrisch en Aramees. Het standbeeld dateert uit ca. 850 BCE. Het interessante is dat de Assyrische inscriptie vermeldt dat de tekst is opgesteld in naam van de 'gouverneur van Gozan'. In de Aramese versie wordt hij echter aangeduid als 'king' (*mlk*). Millard concludeert: 'What to the Assyrian-speaking overlords was the governor was to the local Aramaic-speaking population the equivalent of king. The texts on this statue may well indicate that Belshassar's title in the Aramaic in which Daniel is written was not a literal rendering of his Babylonian title, which was crown prince'.¹⁰⁰

Montgomery stelt dat een joodse man aan het hof van Cyrus, Belshassar nooit met de flatteuze benaming *koning* zou hebben aangeduid.¹⁰¹ Montgomery gaat mijns inziens echter voorbij aan de ironische toon die in de beschrijving van *Daniël* 5 ligt. Belshassar wordt als een koning en nazaat van de grote Nebukadnessar beschreven, waarna vervolgens vastgesteld wordt dat hij 'te licht bevonden' is. Door het accent te leggen op Belshassars zelfverheffing (zie *Daniël* 5:23) krijgt zijn val

⁹⁵ Montgomery (1927) 256-267 stelt voor dat de tekst anders gelezen moet worden. Belshassar zou niet de derde plaats in het koninkrijk hebben aangeboden, maar de functie 'heerser over een derde [deel]', hetgeen zou wijzen op een (nu nog uit andere bronnen onbekende) hoge functie. Dit voorstel is echter overtuigend weerlegd door W.H. Shea (1982²) 138-139.

⁹⁶ Aldus bijvoorbeeld K.A. Kitchen (2003) 73-74; Baldwin (2009) 26. Baldwin noemt het feit dat Belshassar in de geschiedenis snel vergeten was, als argument voor een vroege datering van het boek *Daniël*.

⁹⁷ Zie Driver (1909) 498-499; Montgomery (1927) 66-72. Montgomery gaat ervan uit dat er ware elementen in het verhaal zitten, maar hij geeft de geschiedenis verder weinig krediet. Gordon & Rendsburg (1997) 312-313, noemen het verhaal over Belshassar als voorbeeld van het feit dat *Daniël* 'contains such grotesque errors concerning the Neo-Babylonian and Achaemenian empires that as a historic source for those periods Daniel is of quite limited value'. Shalom M. Paul betoogt dat de bekendheid met Belshassar ervoor pleit dat de 'ultimate origin of this story comes from a neo-Babylonian milieu', maar hij dateert het boek in de tweede eeuw BCE, onder andere vanwege de vermeende fouten in het relaas over Belshassar (S.M. Paul in Collins (2001) 55-68, citaat op pag. 64). Zie voor een gelijksoortige conclusie: Colless (1992) 124.

⁹⁸ Dougherty (1929) 97.

⁹⁹ Ibidem, 137.

¹⁰⁰ Millard (1985) 77. W.H. Shea (1982²) 140-146, doet de suggestie dat Belshassar zich mogelijk tot koning heeft laten uitroepen nadat hem ter ore was gekomen dat de stad Sippar in handen van de Perzen gevallen was en Nabonidus de slag bij Opis verloren had. Het feest dat beschreven wordt in *Daniël* 5 (met name de duizend aanwezige edelen en het brengen van tempelschatten) zou passend zijn geweest voor een kroningsfeest. Hoewel deze mogelijkheid niet kan worden uitgesloten, moet opgemerkt worden dat deze suggestie speculatief is.

¹⁰¹ Montgomery (1927) 70.

een des te grotere nadruk. Het zwaartepunt van het verhaal ligt niet bij Belshassars grootheid, maar bij diens val.

In datzelfde licht moet mijns inziens gelezen worden dat Nebukadnessar volgens *Daniël* 5 de vader van Belshassar zou zijn. Toespelingen hierop, die in *Daniël* 5 maar liefst zeven keer voorkomen, hebben een functie in het verhaal. Belshassars zelfverheffing wordt expliciet vergeleken met Nebukadnessars trots (*Daniël* 5:20-21). Waar Nebukadnessar zich echter verootmoedigde, deed Belshassar dat *niet* (*Daniël* 5:22-23). Mijns inziens heeft Kitchen dan ook terecht opgemerkt dat de nadruk op het feit dat Nebukadnessar Belshassars vader zou zijn, geïnterpreteerd moet worden als 'left-handed compliment' aan Belshassar.¹⁰²

Daarnaast dient de mogelijkheid te worden genoemd dat Belshassar wellicht de *kleinzoon* van Nebukadnessar was.¹⁰³ Hoe dit ook zij, in het oog gehouden moet worden dat de uitdrukking 'zoon' of 'vader' in het Semitische taaleigen dikwijls overdrachtelijk wordt gebruikt. Zo wordt Jehu op de zogenaamde *Zwarte Obelisk* aangeduid als 'zoon van Omri' (terwijl hij het huis van Omri had gedood!) en spreekt Elisa Elia aan als 'mijn vader' (*II Koningen* 2:12).¹⁰⁴

Evaluerend kan vastgesteld worden dat de beschrijving van Belshassar in *Daniël* 5 geen aanleiding geeft om dit verhaal te zien als 'pure legende'.

2.5. Chaldeeën

In *Daniël* komt een aantal keren de term 'Chaldeeën' voor. Deze term wordt gebruikt als verwijzing naar inwoners uit een bepaalde streek uit het Babylonische rijk, maar ook om een specifieke groep wijzen (wellicht astrologen) aan te duiden. De eerste betekenis wordt al gebruikt in Assyrische bronnen vanaf de tiende eeuw BCE.¹⁰⁵ In Babylonische bronnen tot de zesde eeuw BCE is de term in beide betekenissen echter volledig onbekend. Daarom is wel betoogd dat het gebruik van de tweede, niet-etnische betekenis in *Daniël* anachronistisch zou zijn.¹⁰⁶

Opgemerkt kan echter worden dat een niet-etnische betekenis van 'Chaldeeën' ook voorkomt in het werk van Herodotus (ca. 480-425 BCE), die de term gebruikt voor een bepaalde groep priesters.¹⁰⁷ In *Daniël* zou eveneens naar deze groep verwezen kunnen zijn. Het verbinden van vergaande conclusies aan het ontbreken van het niet-etnische gebruik van de term 'Chaldeeën' in andere bronnen, lijkt daarom niet verstandig. Bovendien zouden dergelijke conclusies gebaseerd zijn op een *argumentum ex silencio*, en zijn derhalve riskant.¹⁰⁸

2.6. Details over Babylonische en Perzische gebruiken

Om een evenwichtig beeld te vormen van de historische betrouwbaarheid van *Daniël* is het goed om niet alleen aandacht te geven aan vermeende historische onjuistheden, maar ook aan details die juist een goede kennis van het leven in Mesopotamië suggereren.

Het hofleven

De beschrijving van de opleiding die Daniël en zijn vrienden volgen volgens *Daniël* 1 komt erg overeen met de beschrijving van een soortgelijke selectieprocedure aan het hof van de koning van Mari (achttiende eeuw BCE).¹⁰⁹ In het laatste geval gaat het om vrouwelijke kandidaten.

¹⁰² Kitchen (2003) 74.

¹⁰³ Zie hiervoor Dougherty (1929) 146-147; Wiseman (1985) 11-12; Hasel (1981¹) 44-45; Baldwin (2009) 26.

¹⁰⁴ Zie Harrison (2004) 1120; Baldwin (2009) 26.

¹⁰⁵ Zie Harrison (2004) 1113; Baldwin (2009) 31-32.

¹⁰⁶ Zie Driver (1909) 498; Montgomery (1927) 73-74.

¹⁰⁷ Herodotus, *Het verslag van mijn onderzoek* 1.181,183.

¹⁰⁸ Zie ook: Baldwin (2009) 32; Hasel (1981²) 212-213.

¹⁰⁹ S.M. Paul in Collins & Flint (2001) 62-63. Het betreft de brief uit Mari, gezonden aan Šibtu, de vrouw van koning Zimrilim. De cultuur in Mari was nauw verwant aan de Mesopotamische.

Verschillende details komen echter overeen.¹¹⁰ In beide bronnen wordt er een selectie gemaakt uit krijgsgevangenen. Er worden mensen geselecteerd met bepaalde vaardigheden, die lichamelijk zonder gebrek zijn. In beide bronnen krijgen de geselecteerden een persoonlijke opzichter toegewezen, die met name wordt genoemd. De kandidaten krijgen speciaal voedsel, met als doel dat zij er gezond uitzien. De parallellen tussen de tekst uit Mari en het eerste hoofdstuk van *Daniël* zijn opvallend.

De beschrijving van de verschillende adviseurs en toekomstvoorspellers die deel uitmaken van de Koninklijke hofhouding (zie bijvoorbeeld *Daniël* 2:2) komt in grote lijnen overeen met wat bekend is uit Assyrische en Babylonische bronnen.¹¹¹ Opvallend is alleen dat de doktoren (*asû*) en klaagzang priesters ('lamentation priests' – *kalû*) in de opsommingen in *Daniël* ontbreken, of worden samengenomen met een van de groepen 'geleerden', 'bezweerders' of 'tovenaars' die het boek noemt.¹¹²

De vertwijfelde reactie van de geleerden in *Daniël* 2, op het verzoek om de droom van Nebukadnessar uit te leggen, kwam in de eerste plaats natuurlijk voort uit het feit dat Nebukadnessar zijn droom niet wilde (of kon) vertellen (*Daniël* 5:5). Het kan echter ook verklaard worden vanuit wat uit andere bronnen bekend is over het Babylonische hof. Het uitleggen van dromen lijkt in Babylon namelijk niet heel gebruikelijk te zijn geweest. Uit één Assyrische bron is een droomuitlegger aan het Koninklijke hof bekend. In andere beschrijvingen van de hofhouding van Assyrische en Babylonische koningen komen droomuitleggers echter niet voor.¹¹³ Dit komt overeen met de beschrijving in *Daniël*. Ook hier vormen droomuitleggers geen onderdeel van de hofhouding. Van der Toorn ziet in de verschillende verhalen in *Daniël* waarin een droom wordt uitgelegd, een aanwijzing dat de schrijver geen gedetailleerde kennis had van de praktijken aan het Babylonische hof. Daar kwamen immers geen droomuitleggers voor. Hierin deel ik echter Van der Toorns conclusie niet. Daniël wordt nu juist *niet* neergezet als degene die het met zijn kunde om dromen uit te leggen 'wint' van al de droomuitleggers aan het Babylonische hof, want ook in de beschrijving in *Daniël* komen die niet voor.¹¹⁴ Dat Daniël wél bekend was met het uitleggen van dromen, kan daarbij voortkomen uit zijn bekendheid met de geschiedenis van Jozef.

De sfeerbeschrijvingen van het hofleven in *Daniël* komen overeen met wat uit Assyrische en Babylonische bronnen bekend is. Zo komt in verschillende bronnen het wantrouwen van een koning naar zijn eigen raadsheren naar voren, overeenkomstig *Daniël* 2:5-9.¹¹⁵ Ook de rivaliteit tussen de raadsheren onderling, zoals die naar voren komt in *Daniël* 6 is in diverse bronnen geattesteerd.¹¹⁶

Details in de beschrijving van Nebukadnessars droom (Daniël 4)

Matthias Henze heeft aangetoond dat de beschrijving van Nebukadnessars droom in *Daniël* 4 verschillende verwijzingen bevat naar de Nieuwjaarsceremonie in Babylon. Nebukadnessar wordt in die droom vergeleken met een boom, die wordt omgekap. Met name deze omgekapte boom,

¹¹⁰ De lijst met overeenkomsten die S.M. Paul noemt is uitgebreider dan ik hier weergeef. Ik noem alleen de meest in het oog springende.

¹¹¹ Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 40.

¹¹² Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 41, concludeert daarom: 'The *couleur locale* of the stories is convincing in its general outline, but falls short when it comes to detail'. Gezien de overige, soms gedetailleerde overeenkomsten, lijkt mij Van der Toorns uitspraak echter te ongenueanceerd.

¹¹³ Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 41-42.

¹¹⁴ In tegenstelling tot wat Van der Toorn stelt., kan dit feit mijns inziens als ondersteunend bewijs gezien worden voor de conclusie dat de auteur van *Daniël* een goede kennis bezat van het Babylonische hofleven. Wanneer de auteur dat niet zou hebben gehad, zou men immers verwachten dat hij falende droomuitleggers een grote rol zou hebben gegeven in zijn fictieve verhaal, waardoor de superioriteit van zijn hoofdpersoon nog duidelijker naar voren was gekomen.

¹¹⁵ Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 41.

¹¹⁶ Ibidem, 40 e.v.

waarvan de stronk blijft staan in een ijzeren en bronzen (of koperen) band,¹¹⁷ lijkt een verwijzing te zijn naar een ontbladerde en geringde boom die tijdens de Nieuwjaarsceremonie gebruikt werd als symbool voor het nieuwe leven dat gegeven werd door de goden.¹¹⁸ In Nebukadnessars droom lijkt deze symboliek gebruikt te zijn om te illustreren dat de God van Daniël Nebukadnessar weer nieuw leven zou geven na diens vernedering.

Straffen en details in het verhaal van Daniël in de leeuwenkuil

De straf van het in stukken houwen van mensen, waarmee bedreigd wordt in *Daniël* 3:29 en 5:5 was een gebruikelijke straf bij de Babyloniërs.¹¹⁹ De uitdrukking waarmee in *Daniël* 3:29 blasfemie tegen de God van Daniëls vrienden wordt aangeduid (waarvoor de straf gold) is een letterlijke Aramese vertaling van een bekende Akkadische uitdrukking.¹²⁰ Het straffen van een schuldige, inclusief de familieleden van de schuldige partij (*Daniël* 6:24, 25) komt volgens S.B. Ferguson overeen met Perzische gebruiken.¹²¹

De straffing waarbij mensen in een leeuwenkuil werden gegooid is buiten *Daniël* niet bekend. Leeuwenvalkuilen kwamen echter wel voor om leeuwen te vangen. Leeuwen die hierin terecht kwamen, verhongerden daar als ze niet door mensen werden gedood. In de *Brief van Urad-Gula* (zevende eeuw BCE) wordt een leeuwenkuil als beeld gebruikt om de rivaliserende sfeer tussen wijzen aan het Assyrische hof te omschrijven.¹²²

De manier waarop de vijanden van Daniël zich tegenover de koning uitdrukken over het uit te vaardigen Koninklijke besluit ('dat een koninklijk besluit behoort te worden uitgevaardigd en een verbod vastgesteld' – *Daniël* 6:8) is volgens S.M. Paul een reflectie van Assyrische juridische terminologie.¹²³ Zoals reeds eerder is opgemerkt, komt de sterke rivaliteit binnen de hofkringen, zoals die beschreven wordt in *Daniël* 6, overeen met wat bekend is uit Assyrische en Babylonische teksten.¹²⁴ Dat Darius in het verhaal van *Daniël* de 'wet van Meden en Perzen' niet meer kan herroepen (*Daniël* 6:13,16) strookt met wat over de Perzen bekend is.¹²⁵

Details in het verhaal van Beshassar en het schrift op de wand

Uit archeologische opgravingen is bekend dat de muren van het paleis in Babylon waren bepleisterd, hetgeen overeenkomt met *Daniël* 5:5.¹²⁶ De beschrijving van Beshassars lichamelijke reactie, op het moment dat hij de schrijvende hand waarnam (*Daniël* 5: 6,16), komt exact overeen

¹¹⁷ Afhankelijk van de geraadpleegde Bijbelvertaling: *Daniël* 4: 12 of 15.

¹¹⁸ Henze (1999) 73-90.

¹¹⁹ S.M. Paul in Collins & Flint (2001) 55.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Ferguson in Wenham (1994) 747.

¹²² Van der Toorn in Collins & Flint (2001). Van der Toorn ziet in het symbolische taalgebruik de oorsprong van het verhaal in *Daniël* 6. In Babylonische schrijverskringen zou het zogenaamde *Gedicht van de rechtvaardige lijder* uit de 12^e eeuw BCE gebruikt zijn als oefenmateriaal voor schrijvers. In deze tekst worden de belagers van de hoofdpersoon (een wijze aan het hof) vergeleken met een leeuw: de hoofdpersoon prijst Marduk omdat die 'een muilkorf over de muil van de leeuw plaatste'. In de Assyrische tekst van *Urad-Gula* (zevende eeuw BCE), worden rivaliserende wijzen aan het hof vergeleken met een 'leeuwenkuil'. Van der Toorn betoogt vervolgens dat de schrijver van *Daniël* bekend was met deze teksten en de figuurlijk bedoelde uitspraken per ongeluk letterlijk nam en dit gegeven verwerkte in zijn verhaal over Daniël. Wanneer op grond van andere gegevens geconcludeerd wordt dat *Daniël* in de tweede eeuw BCE gedateerd moet worden, is Van der Toorn's hypothese een mogelijkheid. Wat echter minimaal uit de tekst van *Urad-Gula* geconcludeerd kan worden, is dat het bestaan van leeuwenkuilen in Assyrisch-Babylonische hofkringen uit de zevende eeuw BCE genoegzaam bekend was. Om een 'leeuwenkuil' overdrachtelijk te gebruiken, moet immers het bestaan van concrete leeuwenkuilen bekend zijn.

¹²³ S.M. Paul in Collins & Flint (2001) 57-58. Zie ook de rest van Pauls publicatie voor andere reflecties van Mesopotamische uitdrukkingen in het boek *Daniël*.

¹²⁴ Zie Van der Toorn in Collins & Flint (2001).

¹²⁵ Harrison (2004) 1120.

¹²⁶ Ferguson in Wenham (1994) 747.

met beschrijvingen in Mesopotamische bronnen.¹²⁷ Daniël legt de betekenis van het schrift vervolgens uit in een stijl die gebruikelijk was onder Babylonische toekomstvoorspellers.¹²⁸ De purperen mantel die als beloning gegeven werd aan degene die het raadsel kon oplossen (*Daniël* 5:7,16,29) komt overeen met Mesopotamische bronnen waaruit duidelijk wordt, dat het hoofd van de wijzen en toekomstvoorspellers (de *rab*) gekleed was in een purperen mantel.¹²⁹

Geografische details

In *Daniël* 8:2 wordt genoemd dat de burcht Susan in het gewest Elam lag. In de Perzische tijd werd het gewest Elam echter verkleind en kwam Susan in het gewest Susiana te liggen. Griekse en Romeinse geschiedschrijvers lijken alleen weet gehad te hebben van deze latere situatie. De schrijver van *Daniël* localiseerde de stad in de Babylonische tijd echter terecht in Elam, en blijkt dus nog kennis gehad te hebben van deze vroegere situatie.¹³⁰

Evaluatie

Deze, soms gedetailleerde overeenkomsten tussen de beschrijving in *Daniël* en de situatie in Babylonië, suggereren dat de schrijver van *Daniël* goede kennis bezat over de periode die hij beschreef: de zesde eeuw BCE. Dit feit maakt het onaannemelijk dat hij grove fouten zou hebben gemaakt in bijvoorbeeld het noemen van de koningen die in de zesde eeuw BCE regeerden. Dergelijke fouten zijn immers alleen verklaarbaar wanneer zijn kennis over Babylon in de zesde eeuw zeer gering zou zijn geweest.

Hoe is deze goede kennis van de zesde eeuw BCE te verklaren? Wanneer ervan uitgegaan wordt dat *Daniël* in de zesde eeuw BCE gedateerd moet worden, vormt deze kennis een ondersteunend bewijs voor deze datering. Geleerden die uitgaan van een *late* datering van *Daniël* zien hierin echter een ondersteuning van de hypothese dat kennis over het Babylonische leven nog zeer lang is overgeleverd.¹³¹

4. Taalkundige argumenten voor een datering van Daniël

Het boek Daniël is geschreven in het Hebreeuws en Aramees, maar deze gedeelten bevatten ook nog weer Griekse en Perzische leenwoorden. Taalkundige gegevens zijn wel gebruikt om een datering van *Daniël* in de Maccabeeëntijd ondersteuning te bieden. Veel geciteerd is de uitspraak van S.R. Driver: 'The verdict of the language of Daniel is thus clear. The *Persian* words presuppose a period after the Persian empire had been well established: the Greek words *demand*, the Hebrew *supports*, and the Aramaic *permits*, a date *after the conquest of Palestine by Alexander the Great* (B.C. 332)'. Sinds Drivers studie uit 1891, waarvan ik de achtste editie uit 1909 heb geraadpleegd, is er echter veel op zijn stelling afgedongen.

¹²⁷ S.M. Paul in Collins & Flint (2001) 59-62. Paul stelt: '... some of whose expressions are precisely the same as those in the Aramaic passage of Daniel' (ibidem, 59).

¹²⁸ Millard (1985) 77, zegt hierover: 'Daniel interpreted the words on the wall in the *style* of the Babylonian diviners. (...) These signs would have been studied by the diviners for meaning by association. The Babylonian experts sometimes tried to apply old texts to current circumstances by means of play on words. This is the method by which Daniel unraveled the riddle in our story'.

¹²⁹ Van der Toorn in Collins & Flint (2001) 40.

¹³⁰ Zie Archer (2007) 379, 380. De Griekse en Romeinse geschiedschrijvers waaraan hij refereert zijn Strabo (64 BCE – 19 CE) en Plinius de Oudere (ca. 23 – 79 CE).

¹³¹ Zie aldus: Montgomery (1927) 74-76; S.M. Paul in Collins & Flint (2001); Van der Toorn in Collins & Flint (2001).

4.1. Hebreeuws

Volgens Montgomery is het Hebreeuws van *Daniël* het Hebreeuws dat een eeuw na de ballingschap werd gebruikt.¹³² Sinds de ontdekking van de Dode-Zeerollen en de Ugaritische teksten is er echter meer bekend over het Hebreeuws en blijkt de datering van Montgomery minder evident dan hij in 1927 suggereerde. Harrison concludeert dat het Hebreeuws uit *Daniël* lijkt op het Hebreeuws uit *Ezechiël*, *Haggai*, *Ezra* en *Kronieken* en niet op het latere Hebreeuws van *Ecclesiasticus* (uit de tweede eeuw BCE).¹³³ W.J. Martin stelt: 'There is nothing about the Hebrew of Daniel that could be considered extraordinary for a bilingual or, perhaps in this case, a trilingual speaker of the language in the sixth century BC'.¹³⁴ Archer heeft in een studie van het Hebreeuws in *Daniël* en in de Qumran geschriften, laten zien dat geen van de Qumran geschriften 'show any distinctive characteristic in common with the Hebrew chapters of *Daniel*'.¹³⁵ Het Hebreeuws lijkt in ieder geval niet bepalend te kunnen zijn voor een datering van het boek, zoals J.G. Baldwin opmerkt: 'Clearly the Hebrew of the book cannot confidently be assigned to one century more than another'.¹³⁶

4.2. Aramees

Door de nieuwe teksten die in de twintigste eeuw zijn gevonden, zijn ook de conclusies over het Aramees dat in *Daniël* gebruikt wordt, bijgesteld. Driver concludeerde bijvoorbeeld nog dat het Aramees uit *Daniël* overeen kwam met het Aramees dat in Palestina gebruikt werd tot rond het begin van de jaartelling.¹³⁷ In latere publicaties wordt de oorsprong meer in het Oosten gezocht¹³⁸ en lijkt er een groeiende consensus te bestaan om het Aramees uit *Daniël* te identificeren als het zogenaamde 'Rijksaramees': de vorm van Aramees die in gebruik was tussen ca. 700 en 300 BCE.¹³⁹ K.A. Kitchen, die dit latere standpunt voor het eerst grondig onderbouwd heeft,¹⁴⁰ geeft aan dat het Aramees in *Daniël* overeenkomt met het Rijksaramees, maar dat de *spelling* een modernisering heeft ondergaan in de derde eeuw BCE.¹⁴¹ Kitchen stelt dat op grond van het Aramees elke datering vanaf de zesde eeuw BCE mogelijk is.¹⁴² In een latere publicatie geeft hij aan dat op grond van nieuwe documenten, een datering van *Daniël* ná de derde eeuw BCE op grond van het Aramees eigenlijk uitgesloten is.¹⁴³

Interessant is dat twee geschriften uit Qumran, het *Genesis Apocryphon (1QapGen)* en een targum op het boek *Job (11QtgJob)*, over het algemeen in de tweede eeuw BCE gedateerd worden, maar dat *Daniël* een oudere vorm van Aramees bevat dan deze beide geschriften. Gerhard F. Hasel concludeert daarom over *Daniël*: 'The new evidence and reassessment point to a pre-second century B.C. date and to an Eastern (Babylonian) origin. On the basis of presently available evidence, the Aramaic of Daniel belongs to Official Aramaic and can have been written as early as the latter part of the sixth century B.C.; linguistic evidence is clearly against a date in the second century B.C.'. ¹⁴⁴

¹³² Montgomery (1927) 58-59.

¹³³ Harrison (2004) 1125, Archer (2007) 371.

¹³⁴ Martin in Wiseman (1965) 30.

¹³⁵ Archer (2007) 371.

¹³⁶ Baldwin (2009) 35.

¹³⁷ Driver (1909) 502-504, 508.

¹³⁸ Zie Archer (2007) 370 en Hasel (1981²) 219, die zich beiden baseren op studies van E.Y. Kutscher.

¹³⁹ Kitchen in Wiseman (1965) 31-79; Kitchen (2003) 78; Hasel (1981²); 219; Gordon & Rendsburg (1997) 313, noot 23; Harrison (2004) 1123. Zie voor een overzicht van andere geleerden die deze conclusie delen: Hasel (1981²) 219, voetnoot 52.

¹⁴⁰ Kitchen in Wiseman (1965); zie ook Paul in Van Delden (1982) 34.

¹⁴¹ Kitchen in Wiseman (1965) 78-79; Kitchen (2003) 78.

¹⁴² Kitchen in Wiseman (1965) 33.

¹⁴³ Kitchen (2003) 520, noot 40.

¹⁴⁴ Hasel (1981²) 217-225, citaat op pag. 225. Zie ook Archer (2007) 371-372.

4.3. Perzisch

Het boek *Daniël* bevat ongeveer twintig Perzische leenwoorden,¹⁴⁵ hoofdzakelijk in het Aramese deel van het boek. De meeste van deze woorden zijn bestuurlijke termen. Volgens Montgomery wijzen deze woorden op een Oosterse oorsprong van het eerste deel van het boek, geruime tijd ná de machtsovername door de Perzen.¹⁴⁶ Gezien het feit dat dertien van deze Perzische woorden nog steeds worden gebruikt in verschillende *Targums* en in de *Talmud*, zijn deze woorden wel gebruikt als onderbouwing voor een late datering van *Daniël*. Daar tegenin heeft K.A. Kitchen echter terecht betoogd dat dit alleen bewijst dat deze woorden nog zeer lang in gebruik zijn gebleven. Gezien het feit echter dat de Perzische termen in *Daniël* afkomstig zijn uit het *oud*-Perzisch (van vóór ca. 300 BCE) is op grond van deze woorden elke datering vanaf de zesde eeuw mogelijk.¹⁴⁷ Kitchen wijst daarbij op het feit dat enkele Perzische woorden in de *Septuaginta* 'hopelessly inexact' zijn vertaald in het Grieks. Als *Daniël* in 165 BCE zijn uiteindelijke vorm zou hebben gekregen, zou dat betekenen dat al zeer korte tijd daarna, sommige woorden niet meer bekend zouden zijn geweest. Volgens Kitchen pleit dit gegeven dan ook *tegen* een ontstaanstijd in de tweede eeuw BCE.¹⁴⁸

Tot slot kan de vraag gesteld worden, of het *aannemelijk* is dat een joodse auteur die pas aan het einde van zijn leven onder Perzische overheersing zou hebben geleefd, Perzische uitdrukkingen zou hebben gebruikt. Dit zou immers moeten worden aangenomen, wanneer men aanneemt dat het boek door de in de zesde eeuw BCE levende Daniël zou zijn geschreven. Montgomery acht dit niet waarschijnlijk.¹⁴⁹ Anderen zien hier geen bezwaar in.¹⁵⁰ Het lijkt mij in ieder geval duidelijk dat de Perzische woorden in *Daniël* geen doorslaggevende rol kunnen spelen in de datering van (delen van) het boek.

4.4. Grieks

Enkele Griekse woorden komen voor in *Daniël* 3. Het gaat hier om de namen van drie muziekinstrumenten, die in het orkest van Nebukadnessar werden bespeeld om aan te geven dat alle beambten moesten knielen voor het opgerichte beeld in de vlakte van Dura. Volgens Driver *dwingen* deze woorden tot een datering van het boek ná de tijd van Alexander de Grote.¹⁵¹ Menigeeen is hem in deze conclusie gevolgd.¹⁵²

Toch is deze conclusie minder aannemelijk dan zij op het eerste gezicht lijkt. Allereerst kan worden opgemerkt dat de Griekse termen voorkomen in het *Aramese* deel van *Daniël*. Dit is op zijn minst opmerkelijk, omdat nu juist door velen wordt aangenomen dat het *Hebreeuwe* deel jonger is dan het Aramese.¹⁵³

Belangrijker is echter dat Drivers conclusie uitgaat van de vooronderstelling dat er in het nabije Oosten nagenoeg geen Griekse invloed was vóór Alexander de Grote. Die aanname is echter aantoonbaar onjuist. Kitchen heeft gewezen op Griekse handelswaar, die ver voor Alexander een groot verspreidingsgebied genoot.¹⁵⁴ Griekse koloniën bevonden zich in een wijd verspreid gebied.¹⁵⁵

¹⁴⁵ Zie voor een opsomming: Montgomery (1927) 21.

¹⁴⁶ Montgomery (1927) 21.

¹⁴⁷ Zie Kitchen in Wiseman (1965) 43-44. Kitchen wordt gevolgd door Baldwin (2009) 36-37; Hasel (1981²) 214; Harrison (2004) 1125-1126.

¹⁴⁸ Kitchen in Wiseman (1965) 42-43.

¹⁴⁹ Montgomery (1927) 21.

¹⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Archer (2007) 368.

¹⁵¹ Diver (1909) 508.

¹⁵² Zie bijvoorbeeld Montgomery (1927) die overigens stelt dat de Griekse woorden niet *dwingend* in die richting wijzen, maar een late datering wel waarschijnlijk maken. Zie ook Gordon & Rendsburg (1997) 313.

¹⁵³ Zie Archer (2007) 369.

¹⁵⁴ Kitchen in Wiseman (1965) 44-46.

¹⁵⁵ Zie o.a. Harrison (2004) 1126.

Er bevonden zich bovendien Grieken ('Ioniërs') aan het Babylonische hof, zoals de *Rantsoen tabletten*, die dateren uit de regeringsperiode van Nebukadnessar, laten zien.¹⁵⁶

Daarnaast dient te worden opgemerkt dat het in *Daniël* gaat het om de benaming van *muziekinstrumenten*. Daarvan is het aannemelijker dan van andere woorden dat de namen over de grenzen heen verspreid werden, net zoals de Italiaanse *piano* of *viola* in latere tijden.¹⁵⁷ De aanname dat Griekse woorden niet zouden kunnen voorkomen in bronnen van vóór de tijd van Alexander de Grote, moet dan ook worden verworpen.¹⁵⁸

Kitchen stelt bovendien dat het voorkomen van *zo weinig* Griekse woorden in *Daniël* een datering in de tweede eeuw *onaannemelijk* maakt. Het is volgens hem niet waarschijnlijk dat er in de ca. 170 jaar van Griekse invloed (vanaf Alexander de Grote tot 165 BCE) slechts zo weinig Griekse invloed op de taal merkbaar zou zijn geweest. Een vroegere datering van *Daniël* is volgens hem dan ook waarschijnlijker.¹⁵⁹

4.5. Conclusie

Concluderend moet gesteld worden dat het boek *Daniël*, of delen daarvan niet met zekerheid kunnen worden gedateerd aan de hand van taalkundige argumenten. Met name het gebruik van het 'Rijksaramees' in *Daniël*, lijkt volgens specialisten eerder in de richting te wijzen van een vroege dan van een late datering. Verdergaande conclusies kunnen echter niet getrokken worden.

5. Theologische argumenten

5.1. Theologische kenmerken van *Daniël*

Er is wel betoogd dat het boek *Daniël* theologische kenmerken draagt, die passen bij een 'late' datering. De nadruk op de opstanding in *Daniël* 12:13 zou een dergelijk kenmerk zijn, evenals beschrijvingen van de Messias, engelen en het komende oordeel, die alle in een meer ontwikkelde vorm in *Daniël* zouden voorkomen, dan bijvoorbeeld in geschriften uit de tijd van de Babylonische ballingschap. Deze verder ontwikkelde theologie zou meer gemeenschappelijk hebben met *I Henoeh*.¹⁶⁰

In de stelling dat deze theologische kenmerken, *verder ontwikkeld* zouden zijn in *Daniël* zit een subjectief element. Ook Driver geeft daarom aan, dat dit argument niet overdreven moet worden.¹⁶¹ Zo kan men zich bijvoorbeeld afvragen of de verwijzingen naar de opstanding, in *Daniël* verder ontwikkeld zijn dan de uitspraken in *Jesaja* 26:19 en *Ezechiël* 37:1-14. De gelijkenis tussen de *Henoeh* traditie en *Daniël* hoeft daarbij niet te worden verklaard vanuit de aanname dat *Daniël* 'laat' gedateerd zou moeten worden. Het is niet onaannemelijk dat in delen van *I Henoeh* gebruik gemaakt is van *Daniël*, waarmee de overeenkomsten kunnen worden verklaard.¹⁶²

Tot slot kan opgemerkt worden dat ideeën uit *Daniël* nogal eens als voorbeeld genoemd worden van theologische opvattingen die in het Jodendom rond de tweede eeuw BCE gehuldigd

¹⁵⁶ Kitchen in Wiseman (1965) 46; Archer (2007) 368-369.

¹⁵⁷ Zie Archer (2007) 368-369.

¹⁵⁸ Kitchen in Wiseman (1965) 46, wijst nog op het voorkomen van de Griekse munteenheid *stater* die in Egyptische bronnen uit ca. 400 BCE voorkomt en die in bronnen die geschreven zijn in Rijksaramees voorkomt met de explicitering 'Grieks geld'. Kitchen concludeert: 'In other words, the idea that Greek words and influence *could not* affect the Near East or appear in Aramaic before Alexander the Great *must* be given up...' (Ibidem, 47).

¹⁵⁹ Kitchen in Wiseman (1965) 49-50. Zie ook Archer (2007) 369; Baldwin (2009) 38. Overigens moet opgemerkt worden dat dit een argument *ex silencio* is.

¹⁶⁰ Driver (1909) 508-509.

¹⁶¹ Ibidem, 508.

¹⁶² Zie bijvoorbeeld Vriezen & Van der Woude (2009) 465.

worden.¹⁶³ Mijns inziens in dit alleen geoorloofd, wanneer op grond van andere zaken vast is komen te staan dat *Daniël* in die periode gedateerd moet worden. In een werkstuk als dit, waar juist de datering van *Daniël* ter discussie staat, moet men met dergelijke uitspraken terughoudend zijn, om niet het gevaar te lopen van een cirkelredenering. Men loopt dan immers het risico dat de theologie van *Daniël* als 'laat' wordt beschreven, omdat deze in *Daniël* voorkomt en *Daniël* 'laat' wordt gedateerd op grond van theologische kenmerken.

5.2. Profetie of *vaticinium ex eventu*?

De beschrijving van Antiochus IV Epiphanes

Het belangrijkste argument voor een datering van het boek *Daniël* in de Maccabeeëntijd, is het feit dat de profetische delen van het boek veel gedetailleerde verwijzingen geven naar de geschiedenis tot 165 BCE. De opkomst van het imperium van Alexander de Grote, het uiteenvallen van zijn rijk en de strijd tussen de Ptolemeeën en Seleuciden worden nauwkeurig beschreven. De ontwijding van de Tempel (die plaatsvond in 167 BCE) wordt voorgezegd in *Daniël* 9:27 en 11:31 e.v.. De dood van Antiochus zou echter niet correct zijn beschreven,¹⁶⁴ waardoor de eindredactie van het boek wordt gedateerd tussen 167 en 165 BCE.¹⁶⁵

Nu moet opgemerkt worden dat in *Daniël* 11:45 wordt *gesuggereerd* dat Antiochus in Palestina zou sterven, maar dat dit niet expliciet wordt gezegd.¹⁶⁶ Het feit dat de dood van Antiochus direct na zijn verblijf bij 'de berg van het heilig Sieraad' genoemd wordt, kan verklaard worden uit het feit dat hiermee de *oorzaak* van zijn dood wordt aangegeven. Hieruit hoeft echter niet geconcludeerd te worden dat de schrijver ervan uitging dat Antiochus in Palestina zou sterven.¹⁶⁷ Ter vergelijking kan hier gewezen worden op de beschrijving van Sanheribs dood in 2 *Koningen* 19:7,37 en *Jesaja* 37:38. In de Bijbelse beschrijving ligt de suggestie dat Sanherib direct na de belegering van Jeruzalem in Ninevé stierf, terwijl buiten-Bijbelse bronnen aantonen dat dit jaren later in Babel gebeurde.¹⁶⁸ Het uitgangspunt om *Daniël* op grond van *Daniël* 11:45 exact te dateren in 165 BCE, is daarom discutabel.

Dat *Daniël* echter gedetailleerde beschrijvingen bevat tot (tenminste¹⁶⁹) de tijd van Antiochus wordt door iedereen onderschreven. De dateringskwestie is daarmee echter niet afdoende beantwoord, want een achterliggende kwestie is veel bepalender voor de uiteindelijke conclusies. Het voornaamste probleem ligt namelijk in het antwoord op de vraag of geloofd wordt in het bestaan van voorzeggende profetie. Dit is uiteindelijk geen historische of theologische, maar ten diepste een existentiële vraag. Wordt die vraag met 'ja' beantwoord, dan vormen voorzeggingen over gebeurtenissen die pas ná de dood van de schrijver plaatsvonden, geen probleem. Wordt de vraag

¹⁶³ Zie bijvoorbeeld Nickelsburg (2003).

¹⁶⁴ Hij zou volgens een interpretatie van *Daniël* 11:45 in Palestina omgekomen zijn, terwijl hij volgens de Griekse geschiedschrijver Polybius (ca. 203-118 BCE) zou zijn gestorven in het Perzische Tabae (zie: Polybius, *Historiën* 31.11. Zie ook: Van der Woude in Evans & Talmon (1997)).

¹⁶⁵ Vriezen & Van der Woude (2009) 378-379; Collins in Freedman (1992) 31, 33; Gordon & Rendsburg (1997) 312; Grollenberg in Van Delden (1982) 20 e.v.. Zie ook Driver (1909) 510, die echter de eindredactie vlak vóór de vervolgingen onder Antiochus Epiphanes plaatst.

¹⁶⁶ Zie Aalders (1951) 263. Ook mogelijk is overigens dat *Daniël* Antiochus IV beschrijft als *type* van Gods uiteindelijke tegenstander, die in de eindtijd (die mogelijk nog ver na Antiochus moest worden geplaatst) uiteindelijk zou sterven na een belegering van Jeruzalem. In dat geval zouden beschrijvingen van Antiochus en deze latere tegenstander door elkaar lopen, zoals in Bijbelse profetieën vaker verschillende perioden in één beeld worden beschreven. Zie hiervoor Gertram C. Schaeffer in een nog niet gepubliceerde studie.

¹⁶⁷ Zie Paul in Van Delden (1982) 49-50.

¹⁶⁸ Zie over de dood van Sanherib: Paul, Van den Brink & Bette, SBOT 4 (2007) 857; Noordtjiz (1924) 343-344; Kitchen (2003) 42.

¹⁶⁹ Hieronder zal worden betoogd dat op grond van puur wetenschappelijke argumenten niet uitgesloten kan worden dat in *Daniël* ook verwijzing zouden kunnen staan naar de periode van ná Antiochus Epiphanes.

met 'nee' beantwoord, dan leidt dit onherroepelijk tot de conclusie dat de profetie een *vaticinium ex eventu* (een 'voorzegging' achteraf) behelst.¹⁷⁰ De conclusie van M.J. Paul lijkt dan ook terecht:

'Nu kan het waar zijn, dat veel exegeten strikt genomen de mogelijkheid van voorzegging niet uitsluiten, maar [de datering van Daniël, G.L.] berust geheel op dit argument. Immers, omdat de voorzegging [in hoofdstuk 11, G.L.] vanaf vs. 40 niet klopt, gaat het hier om iets dat de schrijver nog niet meemaakte: echte voorzegging, maar helaas niet uitgekomen. En omdat de 'voorzegging' wel klopt tot vs. 39, is dat gedeelte niet voorzegt, maar beschrijving achteraf (...). Maar als de mogelijkheid van voorzegging wordt erkend en ook blijkt dat de schrijver van het boek Daniël zich daarvan bediend heeft, waarom kan hij dan niet de eerste jaren van het leven van Antiochus voorzegt hebben? (Waarbij de voorzegging inderdaad uitkwam!) En als dit toegegeven wordt, waarom kan iemand in de 6e eeuw, door de inspiratie van Gods Geest, niet de komende eeuwen beschrijven? Het lijkt mij, dat dit argument toch een veel grotere rol speelt dan dat men vaak wil toegeven. Want het valt niet te ontkennen, dat de auteur zich over de toekomst heeft uitgelaten, zelfs al zou hij in het jaar 165 zijn werk geschreven hebben'.¹⁷¹

De vier rijken

Een kwestie die hiermee verband houdt, is die rond de 'vier rijken', waarover wordt geprofeteerd in *Daniël* 2 en 7. Het eerste rijk is het Babylonische rijk, maar over de drie daarop volgende rijken zijn verschillende interpretaties mogelijk. De discussie spitst zich daarbij toe op de vraag of de voorzeggingen over het komende 'vierde rijk' betrekking hebben op het Griekse of op het Romeinse rijk. Vanuit het idee dat de schrijver van *Daniël* niet verder kon zien dan de tijd van Antiochus, is het vierde rijk dat beschreven wordt in de hoofdstukken 2 en 7 meestal opgevat als het Griekse rijk (van Alexander de Grote tot de Seleuciden).¹⁷² Terugredenerend zou het derde rijk dat van de Perzen zijn, het tweede dat van de Meden en het eerste rijk, het Babylonische.

Het probleem bij deze aanname is echter dat er sterke aanwijzingen zijn dat *Daniël* het Medisch-Perzische rijk beschrijft als één rijk. Zo wordt in *Daniël* 8:20 expliciet gesteld dat de ram (dus slechts één dier) met twee hoornen die in dit hoofdstuk beschreven wordt, doelt op de koningen van de Meden en Perzen. Ook de verklaring van het schrift op de wand in *Daniël* 5:28 maakt duidelijk dat het Babylonische rijk zou worden ingenomen door de Meden en Perzen.¹⁷³

Als bovendien Darius de Meder zou moeten worden geïdentificeerd met Cyrus de Pers (zie paragraaf 2.3), zou dit ook moeten leiden tot een herziening van de conclusie dat de auteur van *Daniël* een apart Medisch rijk veronderstelde.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Zo betogen bijvoorbeeld Driver (1909) 509, en Van der Woude (1997) 66, dat bepaalde voorzeggingen in *Daniël* 11 te gedetailleerd zijn om échte profetie te kunnen zijn. Het feit dat beide auteurs zich niet *kunnen voorstellen* dat profetie gedetailleerde voorzeggingen bevat (die ook nog eens uitkomen), blijkt dus bepalend te zijn voor hun conclusies.

¹⁷¹ Paul in Van Delden (1982) 32-33. Zie ook Harrison (2004) 1111.

¹⁷² Zie bijvoorbeeld Swain (1940); Montgomery (1927) 61. In de joodse en christelijke traditie is het vierde rijk meestal opgevat als het Romeinse rijk. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Vriezen & Van der Woude (2009) 379.

¹⁷³ Archer (2007) 378, stelt: 'He says in interpreting the third word, *peres*: "Thy kingdom is divided, and given to the Medes and Persians." This is obviously a word play in which the term *parsîn*, or rather its singular *peres*, is derived from the verb *p^rras*, meaning "to divide or separate." But it is also explained as pointing to *pārās*, or "Persian." This can only mean that according to the author, the Chaldean empire was removed from Belshazzar as the last representative of the first empire and given to the Medes and Persians who constituted the second empire'. Zie ook Paul in Van Delden (1982) 46-48; Colless (1992) 121-123; Ouweneel (1996) 312-313; Harrison (2004) 1128.

¹⁷⁴ Zie Wiseman in Wiseman (1965) 15. Colless (1992) 121, neemt hierin overigens een tussenpositie in. Hij identificeert Darius de Meder met Cyrus de Pers, maar veronderstelt tóch een apart Medische rijk. In *Daniël* zou dit rijk worden geplaatst tussen de dood van Nebukadnessar en Cyrus' verovering van Medië in 550 BCE. Zodoende zou de auteur van *Daniël* vasthouden aan een apart Medisch rijk, maar zou het Babylonische rijk óók worden veroverd door de Meden en de Perzen. Colless' redenering is niet geheel overtuigend. Ten eerste is het

Een andere tegenwerping tegen de veronderstelling dat in *Daniël* een apart Medisch rijk wordt beschreven, is het feit dat dit minder goed lijkt te passen in de symboliek die in *Daniël 7* aan de verschillende rijken is gekoppeld.¹⁷⁵ De leeuw past qua symboliek goed bij het Babylonische rijk. De drie ribben van de beer, zouden kunnen slaan op de drie belangrijkste veroveringen van het Medisch-Perzische rijk (Lydië, Babel en Egypte).¹⁷⁶ Het feit dat de beer zich op zijn zij opricht, zou kunnen slaan op het feit dat een deel van het rijk (de Perzen) de overhand krijgen over de Meden, net zoals de ram (het Medisch-Perzische rijk) in hoofdstuk 8 een kleine én een grote hoorn op zijn kop heeft.¹⁷⁷ Het derde rijk wordt in *Daniël 7* voorgesteld als een panter met vier koppen en vier vleugels. Deze nadruk op het getal vier (dat in hoofdstuk 8:22 nadrukkelijk gekoppeld wordt aan het Griekse rijk), past goed bij het rijk van Alexander de Grote dat na diens dood in vier delen uiteenviel. Een link met het Perzische rijk is echter veel moeilijker te maken. Het vierde rijk wordt in *Daniël 2* gesymboliseerd door de twee benen en voeten van het beeld. Deze voorstelling zou een tweedeling kunnen suggereren. Wanneer het vierde rijk zou verwijzen naar het Romeinse rijk, zou deze tweedeling kunnen refereren aan de deling van het rijk vanaf keizer Diocletianus.¹⁷⁸

Er is wel betoogd dat de kleine horen, die in *Daniël 7:8* en 20-26 voortkomt uit het vierde rijk, dezelfde zou zijn als de kleine horen die in *Daniël 8: 9-12, 23-25* beschreven wordt, waarbij beide kleine horens worden geïdentificeerd met Antiochus Epiphanes.¹⁷⁹ Als die conclusie wordt aanvaard, zou het vierde dier uit *Daniël 7* inderdaad duiden op het Griekse rijk. De verschillen tussen de 'kleine horens' uit *Daniël 7* en 8 zijn echter groter dan de overeenkomsten. De horen uit hoofdstuk 7 ontstaat tussen tien horens, op de kop van het vierde dier. Drie van de tien horens worden weggebroken, waarna de kleine horen opkomt. De kleine horen uit hoofdstuk 8 ontstaat echter op de kop van de geitebok, nadat de grote horen op zijn kop is weggebroken en er vier horens voor in de plaats zijn gekomen. W.J. Ouweneel merkt dan ook terecht op: 'Er is geen nadere overeenkomst tussen de twee horens aan te wijzen dan dat beide 'klein' zijn'.¹⁸⁰ Wanneer deze conclusie wordt onderschreven, is er geen duidelijke reden waarom aangenomen zou moeten worden dat het vierde dier uit *Daniël 7* geïdentificeerd moet worden met het Griekse rijk.

Deze uitweiding over de vier rijken, leidt tot een belangrijke conclusie. De datering van *Daniël* in de Maccabeeëntijd lijkt bepalend te zijn voor de identificatie van het vierde rijk als dat van de Grieken. Geloofd men dat deze datering correct is, dan *moet* men welhaast aannemen dat het vierde rijk verwijst naar dat van de Grieken. Wanneer echter alleen de symbolische taal van de profetieën als uitgangspunt genomen wordt en niet *vooraf* wordt besloten dat verwijzingen naar een periode ná

niet duidelijk waarom de auteur van *Daniël* het Medische rijk zou laten beginnen met de dood van Nebukadnessar. Daarnaast voeren K. Koch en W.J. Ouweneel overtuigend aan dat de vier wereldrijken waarvan *Daniël* getuigt, in verband staan met de ongehoorzaamheid van Israël. De rijken komen op, wanneer het oordeel over Israëls ongehoorzaamheid in werking treedt, en de periode van de vier rijken is ten einde wanneer God een Koninkrijk zal oprichten dat in eeuwigheid niet te gronde zal gaan (*Daniël 2:44*). Het is daarom niet aannemelijk dat in *Daniël* een apart Medisch rijk wordt verondersteld. Het Medische rijk heeft immers nooit over Israël geregeerd en was derhalve voor de auteur van *Daniël* minder interessant. Zie Koch in Meyers & O'Connor (1983) 296; Koch in Freedman (1992) 38; Ouweneel (1996) 312.

¹⁷⁵ Zie voor de onderstaande argumenten vooral Paul in Van Delden (1982) 46-47 en Ouweneel (1996) 312-313.

¹⁷⁶ Zie ook Archer (2007) 376.

¹⁷⁷ Deze interpretatie is overigens niet mogelijk wanneer Leroy Waterman gelijk heeft en *Daniël 7:5* gelezen moet worden als een Hebreeuwse *gloss* in plaats van als een Aramese uitdrukking. De tekst zou volgens Waterman niet luiden: 'het richtte zich op de ene zijde op', maar: 'en het verschaftte een enkele machthebber'. Met deze machthebber zou worden bedoeld op Darius. (Zie Waterman (1946) 59-61).

¹⁷⁸ Zie Paul in Van Delden (1982) 47. Overigens is een identificatie met het Griekse rijk, wat dit punt betreft, ook niet onmogelijk. In dat geval zou de tweedeling kunnen slaan op het rijk van de Seleuciden en de Ptolemeëen die uitgroeiden tot de twee belangrijkste opvolgers van het rijk van Alexander. Paul acht het overigens *niet* mogelijk dat de tweedeling betrekking heeft op het Griekse rijk. Hierin lijkt hij mij iets te stellig, al moet toegegeven worden dat een tweedeling van het Griekse rijk niet overeenkomt met de *vierdeling* van dit rijk in *Daniël 8:22*.

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld Rowley (1954) 250.

¹⁸⁰ Ouweneel (1996) 313.

Antiochus Epiphanies onmogelijk zijn, dan lijkt er veel te zeggen voor een identificatie van het *derde* rijk met het Griekse.

5.3. Was profetie *ex eventu* geaccepteerd?

De conclusie dat *Daniël* gedateerd moet worden in de tweede eeuw BCE is grotendeels gebaseerd op de aanname dat het boek gefingeerde profetie zou bevatten tot 165 BCE en échte (maar onjuist gebleken) voorspellingen over de periode daarna. Tegelijkertijd is het duidelijk dat aan het boek groot gezag werd toegekend in de Qumran gemeenschap en dat het later tot zowel de joodse als de christelijke canon is gaan behoren. De combinatie van deze twee gegevens is opmerkelijk en wordt dan ook niet door iedereen aanvaard.¹⁸¹ Geleerden die een late datering voorstaan, worstelen met dit probleem. Van der Woude benadrukt dat verzonnen profetieën in *Daniël* níet moeten worden opgevat als bedrog. Ze werden volgens hem gezien als oprechte speculaties, voortkomend uit een vast vertrouwen op God.¹⁸² Collins ziet de voorzeggingen vooral als een uiting van *hoop*.¹⁸³ Toch blijft dit een moeilijk te begrijpen kant houden, zoals ook Grollenberg (die gelooft dat de profetieën moeten worden gezien als *vaticinium ex eventu*) toegeeft:

‘Hoe kan men iemand vertrouwen in Gods bijstand aanpraten door middel van een *verzonnen verhaal* over een door God bewerkte bevrijding? Als die drie jonge Israëlieten nooit wékelijk in een Babylonische vuuroven werden geworpen, als [een, G.L.] zekere Daniël nooit wékelijk werd gered uit de leeuwkuil, hoe kon dan een dergelijke *fantasie* het volk de overtuiging bijbrengen dat zij uit hun *werkelijk bestaande* nood zouden worden gered? En als Daniëls voorspelling van Antiochus’ einde slechts voortkwam uit de wens van de schrijver, hoe konden dan diens tijdgenoten daar enige bemoediging aan ontleen? Een bevredigend antwoord op deze vragen zouden alleen de schrijver zelf, en vooral diens eerste lezers kunnen geven’.¹⁸⁴

Opvallend is dat een echte verklaring uitblijft. Men blijft steken in de *vaststelling* dat de lezers gewend waren aan apocalyptische teksten en daar *kennelijk* door bemoedigd werden, ondanks het feit dat de ‘profetieën’ niet uitkwamen.¹⁸⁵ Die aanname behelst een vreemde inconsistentie. Enerzijds wordt bepleit dat apocalyptische teksten moeten worden gezien als een literair genre, waarbij de lezers zich niet bedrogen voelden wanneer zij wisten dat ze slechts vrome fantasieën bevatten. Anderzijds deden de schrijvers van deze teksten er de grootst mogelijke moeite voor om de schijn te wekken dat hun vrome fantasieën door een gezaghebbende figuur uit het verleden waren geschreven en *werkelijke* profetie bevatten.¹⁸⁶ M.J. Paul merkt op:

‘... men neemt aan dat een beschrijving achteraf een gangbaar literair genre was. De lezers begrepen heus wel dat Daniël dit niet allemaal voorzegt had en daarom vonden ze het geen bedrog. Maar blijkbaar heeft men zich al heel gauw vergist en is men gaan denken dat Daniël

¹⁸¹ Paul in Van Delden (1982) 43, vindt het niet waarschijnlijk dat *Daniël* direct zó gezaghebbend zou zijn geweest, wanneer voor een ieder duidelijk was dat er onjuist gebleken profetieën in zouden staan. Hij pleit dan ook voor een vroegere datering van het boek.

¹⁸² Zie Van der Woude in Evans & Talmon (1997). Het feit dat *Daniël* snel na de verkeerde voorzeggingen kon worden gecanoniseerd, wijst volgens hem juist op het feit dat gelovige joden *blijkbaar* in staat waren om deze onjuiste profetieën te herinterpreteren als profetieën over een eindtijd die nog in het verschiet lag. Als voorbeeld hiervan refereert hij aan een fragment uit Qumran, waarin teksten uit *Daniël* worden betrokken op een eschatologische eindstrijd (Ibidem, 68-69). Bij nader onderzoek, blijkt het betreffende Qumran fragment (4Q285, frag.5) echter een interpretatie te zijn van *Jesaja* 10:34 en *niet* van *Daniël*.

¹⁸³ Collins in Collins & Flint (2001) 14-15.

¹⁸⁴ Grollenberg in Van Delden (1982) 27.

¹⁸⁵ Ibidem, 27-30; Van der Woude in Evans & Talmon (1997).

¹⁸⁶ Zie bijvoorbeeld Collins in Freedman (1992) 33.

het wel allemaal geprofeteerd heeft wat in de laatste hoofdstukken staat. Ook Jezus moet zich dan vergist hebben. Zo'n duidelijk herkenbaar genre was het dus toch niet. Of wisten de tijdgenoten maar al te goed het onderscheid tussen dat gangbare genre wat zoveel fantasierijke boeken opleverde en het boek Daniël? Welk criterium is dat dan geweest, op grond waarvan Daniël wel kanoniek verklaard werd en de andere geschriften niet?¹⁸⁷

De conclusie dat profetie *ex eventu* algemeen geaccepteerd zou zijn, is mijns inziens dan ook discutabel.

6. Conclusies

Voor de datering van het boek *Daniël* is gekeken naar verschillende soorten argumenten. Tegen de stelling dat het boek een aantal grove historische fouten zou bevatten, zijn sterke tegenargumenten in te brengen. Sommige van deze tegenargumenten houden een overtuigende weerlegging in van de vermeende fouten. Andere zijn niet meer dan hypothesen. Gezien het feit dat de schrijver van *Daniël* op andere punten over (behoorlijk) gedetailleerde kennis van het Babylonische en Perzische rijk lijkt te hebben beschikt, is het vasthouden aan de vermeende fouten in *Daniël* niet het meest aannemelijke standpunt.

Uit de taalkundige argumenten kunnen geen beslissende conclusies getrokken worden, al is duidelijk geworden dat een datering vóór de tweede eeuw op grond van met name het Aramees aannemelijk lijkt.

Het belangrijkste discussiepunt voor de datering van het boek vormt daarom de gedetailleerde beschrijving van de geschiedenis tot de tijd van Antiochus Epiphanes.¹⁸⁸ Het is belangrijk om vast te stellen dat *zowel* geleerden die een vroege, *als ook* geleerden die een late datering voorstaan, het eens zijn over het feit dat het boek deze gedetailleerde beschrijvingen bevat. Het discussiepunt reikt daarom een laag dieper. De vraag waar het op aankomt, is voor alles een existentiële kwestie. Het boek *Daniël* dient zich aan als een boek dat geschreven is in de zesde eeuw BCE en op grond van Goddelijke openbaringen voorzeggingen doet tot ten minste de tweede eeuw BCE. Dit gegeven kan aanvaard of verworpen worden en hoewel daar historische, theologische en taalkundige argumenten een rol in spelen, wordt deze keuze mijns inziens vooral bepaald door een existentiële keuze. Zoals W.J. Ouweneel terecht vaststelt: 'Ons geloof omtrent het al of niet bestaan van de goddelijke openbaring gaat vooraf aan en bepaalt al onze rationele geloofsovertuigingen, niet andersom.'¹⁸⁹

Dat wil niet zeggen dat rationele argumenten geen rol meer zouden spelen, en dat geloofsovertuigingen niet zouden kunnen veranderen op grond van rationele argumenten. De weging van deze argumenten wordt echter voor een belangrijk deel gekleurd door het geloofsstandpunt dat *daarvoor* is ingenomen. Een verandering van standpunt is daarom niet alleen maar een academische kwestie, maar raakt aan existentiële overtuigingen. Voor mensen die vast willen houden aan een datering van *Daniël* in de zesde eeuw BCE speelt een geloofsovertuiging mee. Voor hen zou het betekenen dat hun existentiële overtuigingen grondig moeten worden bijgesteld, wanneer zij een datering in de tweede eeuw BCE zouden accepteren. Dit geldt echter net zo goed voor mensen die een datering in de tweede eeuw BCE zouden inruilen voor een datering in de zesde eeuw BCE. Ook hun wereldbeeld zou hierdoor waarschijnlijk een ingrijpende wijziging ondergaan. In beide

¹⁸⁷ Paul in Van Delden (1982) 51. Ook Ferguson merkt op: 'It is hard to resist the conclusion that Jesus and the NT writers regarded the book of Daniel as truly historical and prophetic'. Hij benadrukt dat er geen aanwijzingen zijn dat iemand vóór Porphyrius (232-304 CE) het boek heeft aangemerkt als fictie (Ferguson in Wenham (1994) 747).

¹⁸⁸ Als aangenomen wordt dat het vierde rijk in *Daniël* 7 verwijst naar het Romeinse rijk en dat de 'gruwel der verwoesting' uit *Daniël* 9 niet alleen verwijst naar Antiochus Epiphanes, maar ook naar Gods tegenstander die in een verre toekomst tegen God in opstand komt, impliceert dit dat de profetieën in *Daniël* nog verder rijken dan de tweede eeuw BCE.

¹⁸⁹ Ouweneel (2005) 208.

gevallen heeft de dateringskwestie dus consequenties op een existentieel vlak, waarbij academische argumenten slechts de oppervlakte beroeren.

Welke datering van het boek *Daniël* het meest aannemelijk geacht wordt, laat ik aan de lezer over. Voor de zuiverheid van de argumentatie is het echter belangrijk dat hij zich bewust is van de rol die *zijn* existentiële geloofskeuzes spelen in de waardering van de hier gepresenteerde argumenten.

Literatuur

Primaire bronnen

- *Bijbel. Vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies* (Haarlem / Brussel 1981) (NBG 1951).
- *Bijbel met deuterocanonieke boeken. De Nieuwe Bijbelvertaling* (Heerenveen 2004).
- Herodotos:
 - Herodotos, *Het verslag van mijn onderzoek. Vertaald ingeleid en geannoteerd door Hein L. van Dolen* (Nijmegen 1996).
- Josephus:
 - Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes*, vol. 2 (Baarn/Antwerpen 1997).
 - Flavius Josephus, *Tegen de Grieken [Contra Apionem]. Vertaald ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes* (Amsterdam/Leuven 1999).
- Polybius:
 - *The histories of Polybius translated from the text of F. Hulstsch by Evalyn S. Shuckburgh, with a new introduction by F.W. Walbank*, vol. I & II (Westport, Connecticut 1974).
- Xenophon:
 - Xenophon, *Cyropaedia. With an English translation by Walter Miller*, vol. I & II (London / Cambridge, Massachusetts 1953).

Secundaire bronnen

- Aalders, G.Ch., *Het boek Daniël* (Kampen 1951).
- Abegg, Martin, Peter Flint, and Eugene Ulrich, *The Dead Sea Scrolls Bible* (New York 1999).
- Archer, Gleason L., *A survey of Old Testament Introduction* (Oxford/Chicago 2007).
- Baldwin, Joyce G., *Daniel. An introduction and commentary* (Downers Grove 2009).
- Bickerman, Elias J. Bickerman, *The Jews in the Greek Age* (Cambridge / London 1994).
- Cohen, Shaye J.D., *From the Maccabees to the Mishnah* (Philadelphia 1989).
- Colless, Brian E., 'Cyrus the Persian as Darius the Mede in the Book of Daniel', in: *Journal for the study of the Old Testament* 56 (1992) 113-126.
- Collins, John J., 'Book of Daniel' in: David Noel Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary II* (New York 1992) 29-37.
- Collins, John J., and Peter W. Flint (eds.), *The book of Daniel. Composition and reception I & II* (Leiden 2001).
- Driver, S.R., *An introduction to the literature of the Old Testament* (Edinburgh 1909).
- Dougherty, Raymond Philip, *Nabonidus and Belshassar. A study of the closing events of the Neo-Babylonian empire* (New Haven 1929).
- Ferguson, Sinclair B., 'Daniel', in: G.J. Wenham e.a. (eds.), *New Bible Commentary* (Leicester / Downers Grove 1994) 745-763.
- Gordon, Cyrus H., Gary A. Rendsburg, *The Bible and the Ancient Near East* (New York, London 1997).
- Grollenberg, L.H.A. 'Daniël,' in: J.A. van Delden (ed.), *Adam en Daniël: Wat is er gebeurd?* (Amsterdam 1982) 19-30.
- Harrison, R.K., *Introduction to the Old Testament* (Peabody 2004).
- Hasel, Gerhard F., 'The book of Daniel: evidences relating to persons and chronology', in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 19, no.1 (1981¹) 37-49.

- Hasel, Gerhard F., 'The book of Daniel and matters of language: evidences relating to names, words, and the Aramaic language', in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 19, no.3 (1981²) 211-225.
- Henze, Matthias, *The madness of king Nebuchadnezzar. The ancient Near Eastern origins and early history of interpretation of Daniel 4* (Leiden 1999).
- Kitchen, K.A., 'The Aramaic of Daniel', in: Wiseman, D.J. (e.a.), *Notes on some problems in the book of Daniel* (London 1965) 31-79.
- Kitchen, K.A., *On the reliability of the Old Testament*, (Grand Rapids 2003).
- Koch, Klaus, 'Dareios, der Meder', in: Carol L. Meyers and M.O'Connor (eds.), *The Word of the Lord shall go forth. Assays in honor of David Noel Freedman in celebration of his sixtieth birthday* (Winona Lake 1983) 287-299.
- Koch, Klaus, 'Darius the Mede', in: David Noel Freedman (ed.), *The Anchor Bible Dictionary II* (New York 1992).
- Kuhrt, Amélie, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, vol. II (London / New York 1995).
- Martin, W.J., 'The Hebrew of Daniel', in: D.J. Wiseman (e.a.), *Notes on some problems in the book of Daniel* (London 1965) 19-27.
- Millard, Alan, 'Daniel and Beshazzar in History', in: *Biblical Archaeology Review* (May/June 1985) 72-78.
- Millard, Alan, *Schätze aus Biblischer Zeit* (Giessen 1994).
- Mitchell, T.C. and R. Joyce, 'The musical instruments in Nebuchadnezzar's orchestra', in: D.J. Wiseman, D.J. (e.a.), *Notes on some problems in the book of Daniel* (London 1965).
- Montgomery, James A., *A critical and exegetical commentary on the book of Daniel* (Edinburgh 1927).
- Müller, Hans-Peter, 'Magisch-Mantische Weisheit und die Gestalt Daniels', in: Kurt Bergerhof, Mafried Dietrich (e.a.), *Ugarit-Forschungen. Internationales Jahrbuch für die Altertumskunde Syrien-Palästinas I* (Neukirchen 1969) 79-94.
- Nickelsburg, George, W.E., *Ancient Judaism and Christian Origins. Diversity, Continuity and Transformation* (Minneapolis 2003).
- Noordtjij, A., *Gods Woord en der eeuwen getuigenis. Het oude testament in het licht der oosterse opgravingen* (Kampen 1924).
- Ouweneel, Willem J., *De Negende Koning. Het laatste der hemelrijken. De triomf van Christus over de machten* (Leiden 1996).
- Ouweneel, W.J. *De God die is. Waarom ik geen atheïst ben* (Vaassen 2005).
- Paul, M.J. 'Een oude kijk op het boek Daniël. Een verweer tegen de datering in de Makkabeeën-tijd,' in J.A. van Delden (ed.), *Adam en Daniël: Wat is er gebeurd?* (Amsterdam 1982) 31-58.
- Paul, M.J., G. van den Brink en J.C. Bette (eds.), *Studiebijbel Oude Testament*, deel 4, (Veenendaal 2007).
- Rowley, H.H., *Darius the Mede and the Four World Empires in the Book of Daniel. A Historical Study of Contemporary Theories* (Cardiff 1935).
- Rowley, H.H., 'The unity of the book of Daniel', in: H. H. Rowley, *The Servant of the Lord and other essays on the Old Testament* (London 1954) 235-268.
- Shea, William, H., 'Daniel 3: extra-Biblical texts and the convocation on the plain of Dura', in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 20, no. 1 (1982¹) 29-52.
- Shea, William, H., 'Nabonidus, Belshazzar, and the Book of Daniel: an update', in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 20, no. 2 (1982²) 133-149.
- Shea, William, H., 'Darius the Mede: an update' in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 20, no. 3 (1982³) 229-247.
- Shea, William, H., 'Darius the Mede in his Persian – Babylonian setting' in: *Andrews University Seminary Studies*, vol. 29, no. 3 (1991) 235-257.

- Sparks, H.F.D., 'On the origin of 'Darius the Mede' at Daniel V.31', in: *Journal of theological studies*, 47 (1946) 41-46.
- Swain, Joseph Ward, 'The theory of the four monarchies. Opposition history under the Roman empire', in: *Classical Philology* 35, no.1 (1940) 1-21.
- Thiele, Edwin R., *The Mysterious Numbers of the Hebrew Kings* (Grand Rapids 1994).
- Vriezen, Th. C. & A.S. van der Woude, *Oudisraëlitische en vroegjoodse literatuur* (Kampen 2009).
- Waterman, Leroy, 'A gloss on Darius the Mede in Daniel 7:5', in: *Journal of Biblical Literature*, vol. 65, no.1 (1946) 59-61.
- Wesselius, J.W., *De eenheid van het boek Daniël* (Amsterdam 1993).
- Woude, Adam S. van der, 'Prophetic prediction, political prognostication and firm belief. Reflections on Daniel 11:40-12:3', in: Craig A. Evans, Shemaryahu Talmon (eds.), *The Quest for Context and Meaning. Studies in Biblical Intertextuality in Honor of James A. Sanders* (Leiden 1997) 63-73.
- Wiseman, D.J., 'Some historical problems in the book of Daniel', in: D.J. Wiseman, (e.a.), *Notes on some problems in the book of Daniel* (London 1965).
- Wiseman, D.J., *Nebuchadrezzar and Babylon* (Gloucester 1985).